De mens en zijn materialen in het Holoceen (Ijzertijd)

In de voorafgaande Bronstijd raakt het gebruik van de bronstechnologie op verschillende plaatsen in de wereld bekend. De eerste staatssamenlevingen uit het Neolithicum zijn verdwenen of worden vervangen door nieuwe, vaak door invallen te paard (=complexe landbouwsamenlevingen). Elders ontstonden toen pas de eerste staatssamenlevingen (China) of de eerste complexe landbouwsamenlevingen (Europa en Midden-Amerika, al eerder in Zuid-Amerika). De moderne mens zal vanaf nu de ijzertechnologie beginnen exploreren (zie De mens en zijn materialen in het Holoceen (Bronstijd)).

In de Ijzertijd (= 800 v.C. tot 50 v.C.) zullen de gekende beschavingen weer verder evolueren en onder druk komen te staan door dreigende invallen van buurvolkeren, of door interne onrust. We proberen ook even de status te schetsen van wat verderaf gelegen gebieden zoals Centraal-Azië, Noord-Amerika, Japan, Afrika en Australië. Vaak waren dit regio's waar de landbouw nog geen ingang had gevonden, en de lokale bevolking eerder rondtrok op zoek naar voedsel (jager-verzamelaars) of leefde van en samen met rondtrekkende kuddes (nomaden, herders). Er waren al contacten geweest tussen deze volkeren en de landbouwsamenlevingen: er waren handelscontacten maar evenzeer ook invallen. Voor het eerst zullen in de Ijzertijd de bekende beschavingen ook elkaar beginnen veroveren. We zullen dit telkens vanuit het oogpunt van de betrokken beschavingen behandelen.

Verschillende Ijzertijdculturen wereldwijd

CHINA

Na invallen van barbaren (=nomadenstammen) verplaatsen de Zhou-koningen hun hoofdstad van Hao in het westen naar het meer centraal gelegen Luoyang. Het feodale staatssysteem komt meer en meer onder druk te staan en hun vazallen of leenmannen worden nu de feitelijke heersers over het land. Rond 800 v.C. is er een grote toename van steden die ontstaan, 200 jaar later kent men het eerste gebruik van ijzer. Vanaf de vijfde eeuw kwam het koninkrijk Yue in het zuidoosten tot ontwikkeling. Confucius[1] (551-479 v.C.) formuleert zijn ethische regels die belangrijk zullen worden voor de Chinese filosofie.

Nadat Jin een tijdje de leidende staat is geweest wordt vanaf de vierde eeuw in het westen vooral Qin[2] de sterkste staat. Zij erkennen niet langer het gezag van de Zhou-koningen en schakelen één voor één de andere staten uit. Nadat de laatste Zhou-koning is afgezet wordt in 221 v.C. koning Zhen van Qin de nieuwe Chinese keizer, hij neemt de titel van Shi Huangdi aan. Hij wordt de grondlegger van het Chinese rijk. Er komen eerste veroveringen in het zuiden , en in het noorden worden de al eerder gebouwde aarden grenswallen[3] met elkaar verbonden. Zij dienen als bescherming tegen invallen van nomaden uit het noorden. De keizer zal ook overal in China brede wegen aanleggen en begon met de ontginning van nieuwe landbouwgronden uit woeste gebieden. Wanneer hij sterft neemt hij in zijn graf een leger van 6.000 terracottabeelden mee, bestaande uit krijgers en paarden.

[1] Confucius werd geboren in een aristocratische familie en kreeg de naam K'oeng. Hij zou zijn kennis en zijn leer, ook tal van historische feiten en legenden, verwerken in verschillende boeken. Zijn leerlingen noemden hem K'oeng Foe-tze (=de grote meester) wat nadien door Westerse geleerden werd vertaald door Confucius. Zijn boeken zouden onder keizer Shi Huangdi verboden worden en later onder de Han-dynastie terug in ere hersteld worden. Naast het confucianisme zouden later ook het taoïsme en het boeddhisme tot de Chinese godsdiensten en filosofieeën behoren.

[2] Qin was gelegen in het uiterste westen van China, en lag in een beschermde regio die omgeven was door gebergten.

[3] Dit wordt later de beroemde Chinese muur, 3.000 km lang.

Afbeelding enkele krijgers en paarden[4]

Uiteindelijk zal na ruim twee eeuwen het Qin-rijk ten onder gaan door het uitbreken van een burgeroorlog tegen de steeds maar weer oorlogvoerende Qin-koningen en –keizers. Een gewone functionaris van Qin wordt in 206 v.C. de eerste keizer van de Han-periode[5]. Hij schaft het feodalisme af. Er komen verdere gebiedsuitbreidingen in het zuiden tot bijna aan de kusten. Ook het noorden van het Koreaanse schiereiland komt in hun bezit. Ijzeren wapens en gebruiksvoorwerpen worden nu ruim verspreid in het hele rijk. Er komen veldtochten in Centraal-Azië die dienen om fokpaarden te veroveren. Sima Qian schrijft de geschiedenis van China. De keizers sluiten ook bondgenootschappen met andere volkeren waarbij de kostbare Chinese zijde een handelsproduct wordt dat via de zijderoutekaravanen zelfs tot bij de Romeinen gekend raakt.

Rond 500 v.C. was China vooral in het noorden en het westen omgeven door seizoennomaden die nog een eenvoudige landbouwsamenleving vormden. Dit was ook het geval met de (rijst)boeren in Zuid-Oost-Azië (o.a. Thailand, Indonesië, Vietnam). Nomadische herders bevolkten de Centraalaziatische steppen (o.a. de Kushana's (Yue Qi) ten noordwesten van China). In Korea waren de eerste hoofdmanschappen ontstaan, terwijl in Japan en Australië nog jager-verzamelaars woonden. Op de eilanden ten noordoosten van Australië woonden de voorouders van de Polynesiërs[6] (Lapita-cultuur die zich kenmerkt door merkwaardige gereedschappen uit schelpen en aardewerk). Pas later ontstaat de rijstbouw in Japan (ca. 300 v.C.).

---

[4] Afbeelding Wikipedia.

[5] De volksopstand tegen de keizer werd geleid door twee burgers: Hsiang Yoe was een krijger, Lioe Pang een gewone ambtenaar afkomstig uit een boerengezin. Nadat de eerste zowat alle macht naar zich toe trok, ontstonden er conflicten tussen de twee, waarbij uiteindelijk Lioe Pang zegevierde.

[6] Oorspronkelijk afkomstig uit Zuid-Oost-Azië (o.a. Taiwan, Filippijnen). De eilanden ten noordoosten van Australië worden volop bewoond in de Ijzertijd. Ze vormen eenvoudige landbouwsamenlevingen. Rond 200 v.C. bereikten ze als ervaren zeevaarders Tahiti, verder oostwaarts gelegen. Sommige onderzoekers menen dat ook het nog verder gelegen Paaseiland door nakomelingen van deze cultuur zou zijn bevolkt.

De Aziatische talen

In het Pleistoceen behoorden o.a. Indonesië en Taiwan tot het Aziatische vasteland. Ze waren via een zee afgescheiden van Australië en Nieuw-Guinea dat één gebied vormde. In de tussenzee lagen o.a. de Filippijnen. Vanaf 10.000 jaar geleden stijgt de zeespiegel en ontstaat het huidige eilandrijke gebied tussen Australië en Azië. Het is met het verschijnen van de landbouw dat er een Sinotibetaanse prototaal in China zal ontstaan. Ook op Nieuw-Guinea zal vrij vroeg aan landbouw gedaan worden vertrekkende van lokaal gedomesticeerde soorten. Het eiland kent een tropisch klimaat met centraal een vruchtbaar (vulkanisch) berggebied met veel regen. Er zullen dan tal van Papoea-prototalen ontstaan, ondermeer door de moeilijke geografie van het eiland waardoor er toch verschillende kleinere geïsoleerde samenlevingen ontstaan. Van de ongeveer 6.000 wereldtalen zijn er een 1000-tal afkomstig van Nieuw-Guinea. In het drogere en minder vruchtbare Australië zal een dergelijke landbouw- en taalontwikkeling zich niet voordoen.

Door contacten met de rijstboeren in het kustgebied aan de Gele Zee zullen zich in het Neolithicum ook de eerste landbouwsamenlevingen ontwikkelen in wat nu o.a. Taiwan, Vietnam, Cambodja, Maleisië, Thailand, Laos zijn. In Taiwan verschijnt de Austronesische prototaal, in Vietnam, Cambodja en Maleisië verschijnt de Austro-Aziatische prototaal, en in Thailand, Vietnam, Laos verschijnt het Tai-Kadai als prototaal. Vanaf 3.500 v.C. begint dan een Austronesische taalinvasie vanuit Taiwan naar de Filippijnen, Indonesië en de eilanden waar de Lapitacultuur zal verschijnen. Opvallend is dat de Austronesische zeevaarders die ook Nieuw-Guinea aandeden, er niet in slaagden om de inheemse Papoeatalen te doen verdwijnen. De inheemse Papoeaboeren hadden in tegenstelling tot de jager-verzamelaars elders, veel minder voordeel om culturele gebruiken van de Austronesische volkeren over te nemen.

MIDDEN- en ZUID-AMERIKA

Ten zuidwesten van het kerngebied van de Olmeken ontwikkelt zich ca 1.000 v.C. de cultuur van de Zapoteken[7]. Zij verhogen de voedselproductie door o.a. irrigatiewerken en opgehoogde moerasakkers. De belangrijkste staat van de Zapoteken wordt Monte Alban[8]. Olmeken en Zapoteken leggen de basis van de latere Midden-Amerikaanse beschaving. Rond 400 v.C. raakt de Olmeekse beschaving in verval (verwoesting van La Venta door nog onbekende oorzaak). In de laatste fase van de Ijzertijd wordt de stad Teotihuacan opgericht. Deze stad zal samen met de eerste Maya-staten stilaan de Zapoteekse beschaving gaan overschaduwen. Het gebied van de Maya's situeerde zich in de berglanden van Guatemala en het Mexicaanse schiereiland Yucatan ten noorden hiervan gelegen. Omstreeks 500 v.C. worden er trapvormige piramides gebouwd met grafkamers voor belangrijke personen. De bovenbouw moet uit hout bestaan hebben. Er verschenen machtige stadstaten vanaf 300 v.C. die het hiërogliefenschrift van de Olmeken en Zapoteken[9] hadden overgenomen. Het

[7] Zie paars gebied helemaal links op de situatiekaart circa 1.000 v.C. in: De mens en zijn materialen in het Holoceen (Bronstijd).

[8] Op een van de tempelplatforms in Monte Alban zijn rituelen (bas-reliefs) uitgebeeld met bloederige taferelen van mannelijke naakte figuren die geofferd worden. Typische goden waren o.a. de vuurgod en de jaguargod. Er werden ook nivelleringswerken aan de heilige heuvels uitgevoerd, en bij opgravingen werden er uitgebreide ondergrondse graven ontdekt met terracotta urnen versierd met godenafbeeldingen.

[9] Het Zapoteekse schrift blijft grotendeels nog onontcijferbaar. Ze kenden ook een nauwkeurige observatie van hemelfenomenen.

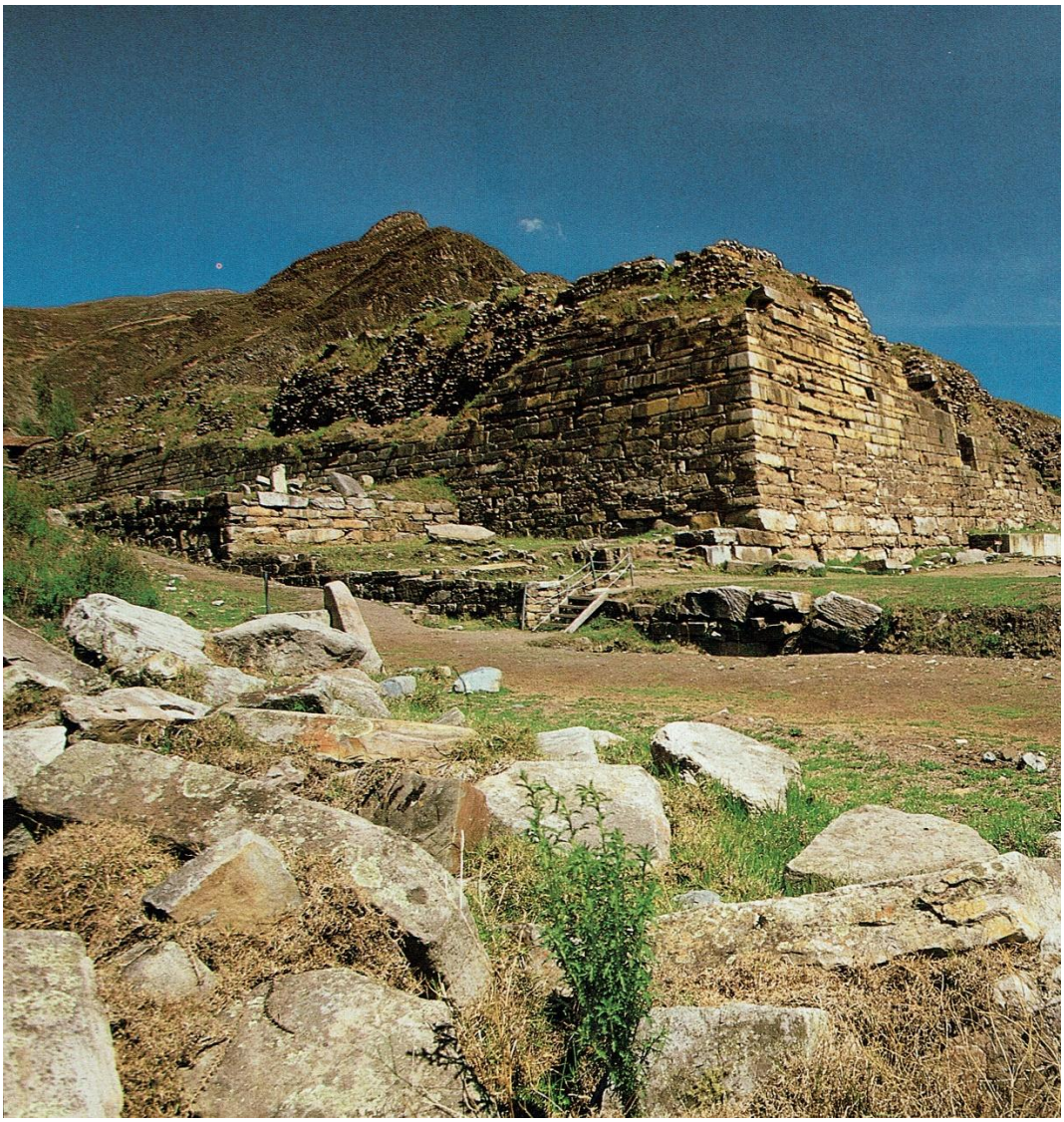
belangrijkste centrum was het centraal gelegen El Mirador dat vanaf 150 v.C. tot ontwikkeling kwam.[10] In de Zapoteekse cultuur wordt ook een groeiend gebruik van het heilige balspel waargenomen, dat al een diepgeworteld gebruik was bij de Olmeken. In een wedstrijd tussen twee ploegen werd gebruik gemaakt van een grote rubberen bal. Het speelveld is omringd met een muur waarop de doelen als stenen ringen of stèles zijn aangebracht. Het spel vereiste enige behendigheid, men mocht armen noch benen gebruiken. Aan het einde van de wedstrijd werd het hoofd of het hart van een speler geofferd aan de goden.[11]

In Zuid-Amerika komt vanaf 850 v.C. het ceremoniële centrum Chavin de Huantar –gelegen in de noordelijke hooglanden- tot ontwikkeling waarvan de verfijnde architectuur en beeldhouwkunst deel zal gaan uitmaken van de Chavincultuur die centraal staat in de periode van de Vroege Horizon (900-200 v.C.). Typisch zijn de sierlijke, zwartgrijze flesvormige kruiken met uitgesneden motieven. Ook de metaalbewerking kent een hoogtepunt (bv. gouden katje). Er ontstonden in de buurt nog andere tempelcomplexen zoals het eerder gestichte Cerro Sechin. Omstreeks 400 v.C. beïnvloedt deze cultuur een grote regio rond de kust van Peru en in de Andes, ongeveer in de gebieden waar voorheen de andere bekende Zuidamerikaanse culturen (Aspero, Kotosh, El Paraiso, Chorrera) werden aangetroffen. Rond het Titicacameer[12] ontstaat na de Chinchoros-traditie de Yaya-Mama-traditie met het ceremoniële centrum Chiripa. In de buurt zal de eerste bevolking van Tiahuanaco de kern gaan vormen van de latere staat.

[10] In Guatemala worden in 2005 de oudste Maya-muurschilderingen op een muur van een piramidekamer ontdekt. Ze worden gedateerd op circa 100 v.C. Op de San Bartolo-site met piramides werd ook het dan toe oudste graf van een Mayakoning gevonden (Het Nieuwsblad 15.12.2005).

[11] Dit spel zou zich verspreiden over gans Midden-Amerika. (H. Stierlin, Maya's, 1997, P. 232.

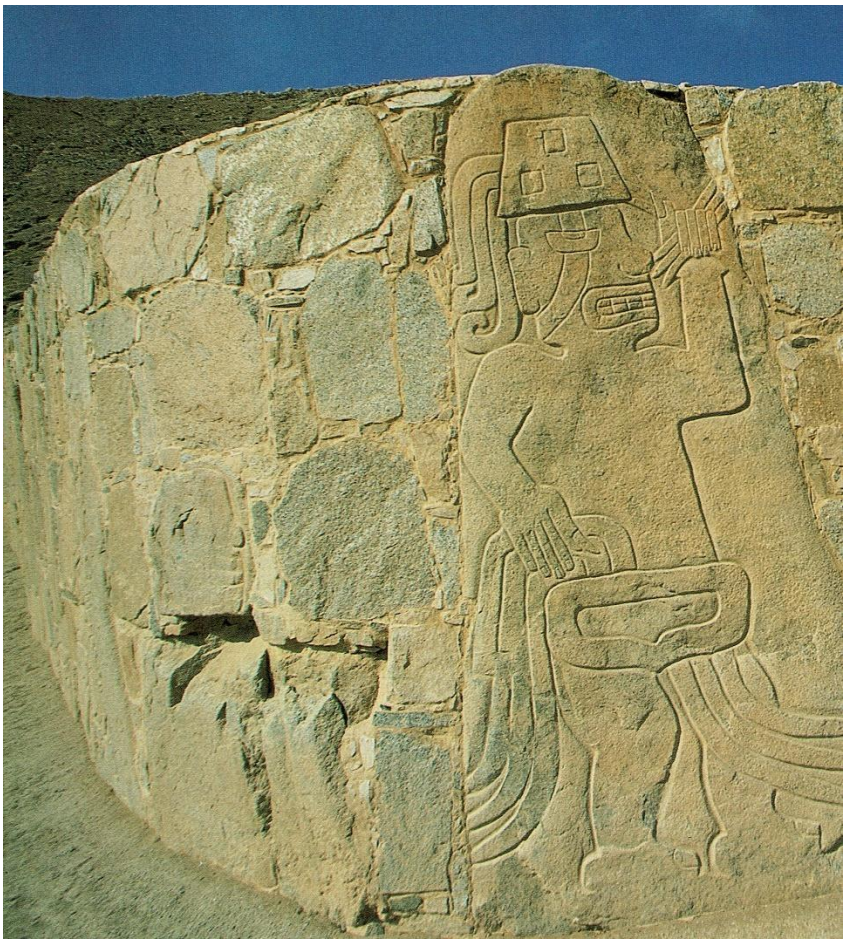
[12] Het meer ligt op een hoogte van ca. 3.800 m. De eerste bewoners konden er lama's hoeden, en er was landbouw mogelijk.

Afbeelding van Chavin de Huantar. De ommuurde Oude Tempel (Castillo) werd er in een typische U-vorm (lengte 150 m) gebouwd in de eerste helft van de Vroege Horizon-periode, nadien werd de Nieuwe Tempel gebouwd die om onbekende redenen rond 200 v.C. wordt vernietigd. Er was een ronde binnenplaats voor 500 mensen en een gangenlabyrint (heilige route). Binnenin de tempel waren er ook drie gebeeldhouwde en gegraveerde monolietstenen met o.a. afbeeldingen van de Katgod[13] (als een jaguar met slangenhaar, El Lanzon, 4,5 m hoog) (uit De Inca's, P.172).

De Chavincultuur raakt in verval rond 200 v.C. De eerste staten zullen verschijnen aan de kusten van Peru, met vooral het noordelijk gelegen Moche dat een groot ceremonieel centrum zal bouwen met twee enorme platforms van in de zon gedroogde kleistenen met tussenin vorstengraven rijk aan grafgeschenken. Ambachtslui maakten meerkleurig aardewerk, textiel en gouden, zilveren en koperen voorwerpen. Deze complexen werden bewoond door de elite, er rondom stonden vaak kleinere huizen. Zuidelijker groeide o.a. de Nazca-cultuur die enorme grondtekeningen van dieren en geometrische patronen zou gaan gebruiken, die mogelijk als ceremoniële wandelpaden dienden.

[13] De cultus van de Katgod zou zich over gans Peru verspreiden. De twee andere monolieten zijn de Tello-obelisk (met eveneens moeilijk te interpreteren afschuwelijke mens-, kat- en slangachtige figuren, Tello is de naam van de archeoloog die de ontdekkingen deed) en de Raimondi-stèle (met beeltenis van kaaiman als symbool van de stafgod).

Afbeelding offerplatform van Cerro Sechin met muren van versierde en gepleisterde adobe (=ruwe zongedroogde klei). Op een van de monolieten in deze muren staat een figuur afgebeeld met een trapeziumvormige helm met drie veren en een lendendoek waaruit plantenvezels hangen. Mogelijk is dit een krijger of heeft het te maken met rituele mensenoffers (uit De Inca's, P.174).

Het is dus eerder in de laatste fase van de Ijzertijd dat de eerste staatssamenlevingen in Midden- en Zuid-Amerika zullen ontstaan. Dit is ruim een millennium na het ontstaan van de complexe landbouwsamenlevingen in Midden-Amerika en zelfs twee millennia na deze van Zuid-Amerika. Het is opvallend dat dan nog altijd geen gebruik van brons of ijzer hier bekend is.

Rond 500 v.C. worden de gebieden van de Olmeken, Zapoteken en Maya's in Midden-Amerika nog omringd door eenvoudige landbouwsamenlevingen (maïsboeren). De culturen in Zuid-Amerika kennen er achter de Andes –rond de Amazone- de maniokboeren, die eveneens dergelijke samenlevingen vormen. In de rest van het Amerikaanse continent leven vooral nog jager-verzamelaars. In het oostelijk bosland van de V.S. is eerder al de Adena-cultuur[14] ontstaan die koper bewerkte, grafheuvels en rituele aarden bouwwerken oprichtte, keramiek bakte. Zij kenden ook al de landbouw.

[14] Het kerngebied van deze cultuur ligt vooral in de dalen van de Ohio-rivier. In de kenmerkende grafheuvels werden doden begraven. De ceremoniële heuvel van de Grote Slang –uit de 1ste eeuw v.C.- werd in 1848 ontdekt en is in de vorm van een kronkelende slang over een lengte van 405 m opgeworpen uit aarde (hoogte ongeveer 1 m). Hier werden enkel wat stenen teruggevonden. De mensen van de Adena-cultuur zouden langs een noordelijke route uit Azië zijn gekomen. Mogelijk kan dit vergeleken worden met de komst van de grafheuvel-cultuur in de Europese Bronstijd vanuit Centraal-Azië.

INDIE

Nadat de Ariërs eerder het Indusdal waren binnengetrokken, duiken ze tussen 1.000 v.C.-800 v.C. op in noordelijk Indië, in het gebied rond de Ganges. Dit wordt o.a. in verband gebracht met het verschijnen van de Beschilderd-Grijs aardewerkstijl. In die periode ontwikkelen zich in stamverbanden ook kleine koninkrijken en aristocratisch republieken, de zogenaamde janapadas. Deze ontwikkelen zich verder tot een 16-tal grote rijken (mahajanapadas) waaruit dan rond 500 v.C. Magadha, in het noordoosten gelegen, zich ontwikkelt tot de machtigste staat. Er ontstaan tal van steden die omgeven worden door leemstenen muren. Het hindoeïsme ontwikkelt zich en aan het einde van de 6de eeuw leeft Siddharta Gautama, de Boeddha, die predikt in Maghada. Omstreeks 500 v.C. reikt de Ganges-beschaving al verder naar het zuiden, tot aan de Godavari-rivier. Ten zuiden hiervan leefden de Dravidiërs, ijzergebruikende landbouwvolken, in stamverband. Zij begroeven hun doden in megalithische grafkamers. Men kende al eerder ook in dit gebied de Zwart-en-Rood aardewerkstijl. Het Indusdal is ondertussen in handen gekomen van de Perzen.

De macht van Magadha breidt uit en halverwege de 4de eeuw v.C. hebben ze zowat gans noordelijk Indië in hun bezit. Alexander de Grote verovert het Indusdal en stopt verdere veroveringen. In de eeuw die volgt worden de Maurya's de nieuwe koningen van Maghada en veroveren verder grote delen van Indië, tot aan de Indusvlakte –ook het gebied ten westen ervan, het latere Bactrië- en het grootste deel van het zuiden. Enkele zuidelijke staten bleven buiten hun invloedssfeer. Ashoka, een belangrijke Maurya-vorst, bekeert zich rond 260 v.C. tot het boeddhisme wat de basis vormt voor de verdere groei van deze godsdienst. Het boeddhisme was aanvankelijk eerder een sekte die zich afzette tegen het hindoeïsme. Ashoka liet overal teksten over moreel gedrag en barmhartigheid in rotsen en pilaren graveren. Na zijn dood zou het Maurya-rijk beginnen uiteenvallen. Maghada zelf bleef nog een tijdje een machtig rijk tot in de 1ste eeuw v.C. toen de Saka's, nomadische indringers uit Centraal-Azië, het noordwesten binnendrongen en er een rijk stichtten.

Singalese stammen uit het zuiden hadden rond 500 v.C. Ceylon veroverd waar kort nadien een nieuwe staat ontstond. In de eerste eeuw v.C. waren Kalinga, aan de oostkust gelegen, en Satavahanihara, rond de Godavari-rivier, ook al nieuw gevormde rijken. In 200 v.C. was het Indus-dal en delen van noordelijk Indië terug in handen gekomen van Bactrische Grieken, de opvolgers van Alexander de Grote.

Het Indische sub-continent is dus in de Ijzertijd grotendeels onder de invloed gekomen van de Ariërs die er vanuit de Indus-vlakte waren neergestreken. Op ongeveer een millenium tijd evolueren ze van een herdersvolk, naar een complexe landbouwsamenleving en de eerste staatssamenlevingen. Ze brengen er de ijzerbewerking mee, evenals het hindoeïsme. Ondertussen vormden de Perzen in het westen een bedreiging, in het noorden leefden seizoennomaden, in het noordoosten andere eenvoudige landbouwsamenlevingen. Op het einde van de Ijzertijd verschijnt het boeddhisme als godsdienst in Indië.

Het ontstaan van wereldgodsdiensten

Het hindoeïsme nam al een belangrijke plaats in het oude Indië. De priesters of brahmanen beschikten over het 'brahma', een geheimzinnige kracht die hen in staat stelde om met de goden te communiceren. Toen al was de basis gelegd voor het onderscheid in standen, de latere kasten[15]. En het geloof in de wedergeboorte was verbonden met de wet van het 'karma' (=de daad), die

[15] Dit kastensysteem zou zijn oorzaak vinden in het zich verheven voelen van de Ariërs boven de inheemse bevolking. Huidskleur speelde hierbij een rol. Later zou het hebben van Arische voorouders bepalen tot welke kaste men behoorde.

stelde dat de manier waarop iemand leefde hem zou belonen of bestraffen in een volgend leven. Vanaf de geboorte was de verdere levensloop dus al bepaald door wat er in een vroeger leven was gebeurd, veel kon men er niet aan veranderen als gewone sterveling. Er zouden tal van dergelijke wedergeboortes volgen totdat de ziel voldoende gezuiverd was en opname in de 'wereld der vaderen' mogelijk werd. De voorschriften die de mensen dienden te volgen werden aanvankelijk mondeling overgeleverd via de Veda-gezangen en –gedichten van de Ariërs, en vanaf 700 v.C. schriftelijk vastgelegd in het Sanskriet[16] in wat de heilige boeken[17] zouden worden. Drie belangrijke goden waren Brahma, Visjnu en Sjiva. Sjiva was de god van de dans en werd in tal van beeldjes teruggevonden[18]. Visjnu kon van gedaante veranderen, bv. Krishna, en vertoonde gelijkenissen met de Griekse god Hercules. De oppergod bij de brahmanen was Indra en zelf vormden ze de hoogste kaste. Ze hadden ook heel wat landbezit en beschikten ook over de offergaven die de stervelingen aan de goden dienden te brengen. Men kende bij de hindoes ook de rituele lijkverbranding waarbij afscheid genomen werd van het lichaam als tijdelijke verblijfplaats.

Omstreeks 500 v.C. zou een rondtrekkende bedelende monnik een nieuwe leer over Indië verspreiden, nu zonder goden en kostbare offergaven, zonder kasten en vol eenvoud en onthouding. Deze monnik was een zekere Siddharta of Gautama wiens vader vorst was van een stad in noordelijk Indië. Zijn familie behoorde tot de Sakya's, een volk dat niet hoog opliep met de brahmanen. Prins Siddharta zou aanvankelijk in weelde geleefd hebben. Hij begint nadien te prediken als Boeddha, de 'Verlichte'. De (brahmaanse) gehechtheid aan het leven wordt nu de oorzaak van de wedergeboorte genoemd, waardoor nu een eenvoudige levenswandel los van alle begeerten zal leiden tot een toestand van vrede en rust, het 'nirwana'. Waar men vanaf de geboorte bij de hindoes reeds in een kaste zit, vertrekt Boeddha van het gegeven dat elk leven van bij het begin rampzalig is en kan gezuiverd worden door talrijke wedergeboortes. Het 'nirwana' dat dan bereikt kan worden is de 'wereld der vaderen' van de hindoes.

Na Boeddha's dood zouden er overal koepelvormige monumenten of stupa's[19] verschijnen. Aanvankelijk werden er beenderen van Boeddha bewaard. Later zouden er ook overal heilige plaatsen met tempels en kloosters ontstaan die met de belangrijke gebeurtenissen in zijn leven te maken hebben. Het boeddhisme kende in Indië een bloeiperiode van 300 v.C. toen de vorst Asjoka het tot staatsgodsdienst uitriep, tot ca 700 na C. Na het bewind van Asjoka keerde men in Indië terug naar het oude hindoeïsme, waarbij het boeddhisme dus nog een tijd populair bleef. Het zou er nadien volledig verdwijnen, en wel een belangrijke godsdienst worden in China. In het boeddhisme zouden ook goden verschijnen.

Een godenwereld en een dodenwereld (de voorouders) is bij vele beschavingen een belangrijk iets geworden in het leven van onze voorouders. Zij hadden hiervoor priesters nodig om met die aparte wereld te communiceren. En het waren stamhoofden en koningen die op hun beurt van deze priesters ergens gebruik maakten om hun macht legitiem te maken en vaak zo aan de basis lagen van de bloeiperiode van een bepaalde godsdienst. Men maakte ook dankbaar gebruik van de talrijke offergaven om op den duur tot een vooraanstaande familie te gaan behoren. Het is iets dat zowat overal als basis telkens weer waar te nemen is. En hierbij zijn de verschijningsvormen van de goden of de werkwijzen van de priesters vaak beïnvloed door contacten met andere beschavingen.

[16] De woorden veda, hindoe en ariër zijn ontstaan uit de sanskrietwoorden *vid* (=kennis), *hindhu* (=rivier) en *arya* (=nobel).

[17] Andere heilige boeken van de hindoes zijn de Maha-Bharata, waarvan de oorspronkelijke tekst ca 500 v.C. al moet bestaan hebben en dat een geschiedenisboek is, en de Ramayana met legenden over Rama, de verpersoonlijking van Visjnu.

[18] Er bestaan beeldjes van ca 1.200 v.C., dus voor de intocht van de Ariërs in Indië.

[19] In de stupa van Amaravati zijn verschillende afbeeldingen van Boeddha teruggevonden, al of niet in menselijke gedaante.

Zo hebben de Ariërs waarschijnlijk deels de gebruiken van de inheemse bevolking overgenomen toen ze Indië en de Indusvallei binnentrokken, is het boeddhisme tot in China geraakt, delen de Keltische druïden en de brahmanen in Indië hetzelfde voorbehoud tegen schriftelijke bronnen die hun kennis en hun positie zouden kunnen ondermijnen, of zijn er goden overgenomen die een nieuwe naam kregen.

GRIEKENLAND en MACEDONIE

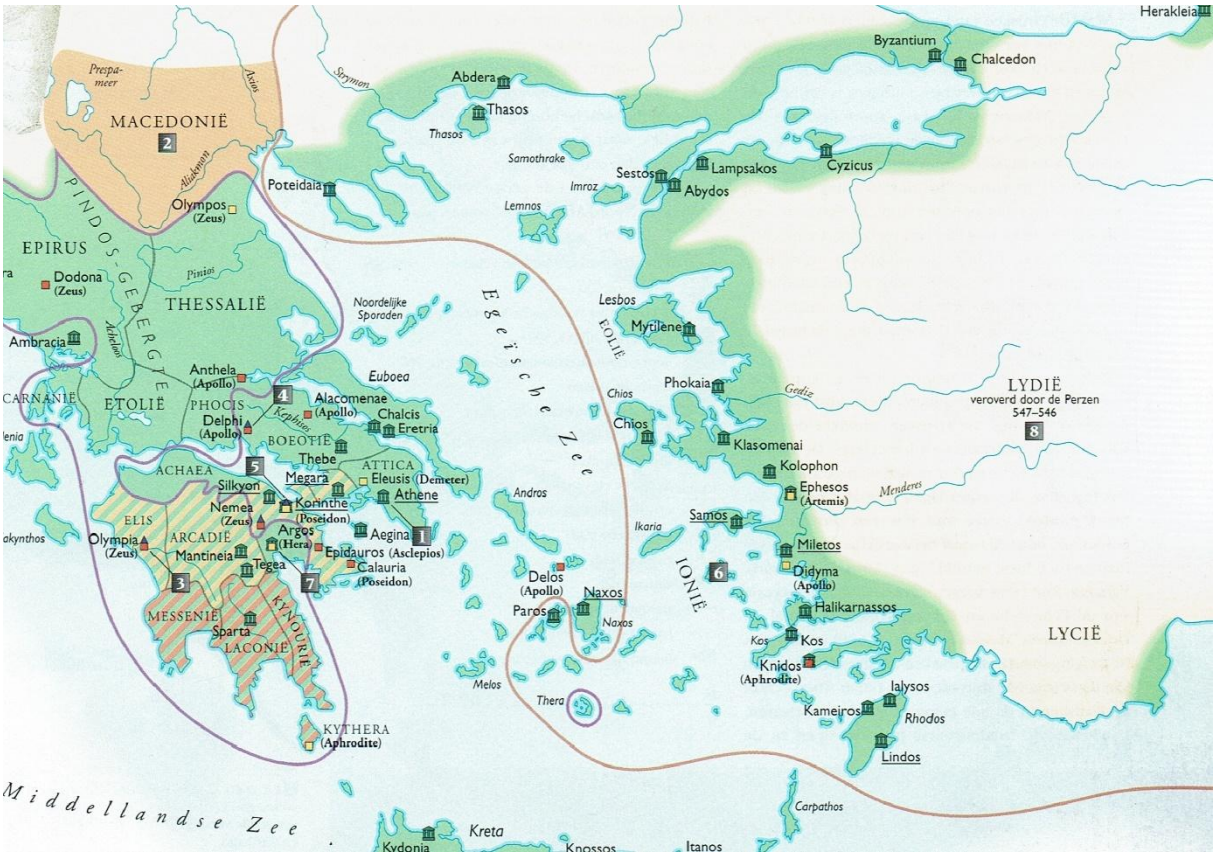
Op het einde van de Bronstijd waren Doriërs het Griekse schiereiland binnengevallen, ze leefden in stamverband onder leiding van hoofdmannen of koningen. Het was een strijdlustige tijd, ijzer nam de plaats in van brons en de zeehandel was weggevallen en in handen gekomen van de Feniciërs.

In het begin van de Ijzertijd verschoof de macht geleidelijk aan naar opkomende stadstaten (polis) die aanvankelijk geleid werden door koningen (Sparta, Argos en Thera). De handel bloeide terug op en er werden overzeese kolonies gesticht (Sicilië, Zuid-Italië[20], Cyprus, de Turkse (Anatolische) kuststrook en de eilanden ervoor, Kreta, Cyrenaica (Lybië)). De kolonisatie bood een oplossing voor de overbevolking die in Griekenland zelf was ontstaan. Rond 600 v.C. bestond het Griekse stadstatengebied uit het Pelopponesos-schiereiland en de gebieden ten noorden ervan. Athene had toen nog niet de bekendheid die het een eeuw later wel zou krijgen. De kennis van het Myceense schrift was verloren gegaan, en de Grieken namen het op medeklinkers gebaseerde Fenicische schrift over waar ze klinkers aan toevoegden. Schrijven werd een belangrijke en algemene vaardigheid in Griekenland en zou in de verdere bloei van de beschaving een belangrijke rol spelen. En ondanks de onderlinge rivaliteit tussen de stadstaten was er toch een soort gemeenschappelijke hellenistische identiteit gebaseerd op het aanbidden van dezelfde goden, het zelfde culturele erfgoed (bv. rond 750 v.C. schrijft Homerus de Illias en de Odyssee, even tevoren waren de eerste Olympische Spelen gehouden). In 640 v.C. was in Macedonië een koninkrijk ontstaan, de bevolking bestond er uit Doriërs, Illyriërs en Thraciërs[21] die allen uit meer noordelijke gebieden afkomstig waren.

In de 6de eeuw v.C. waren er ondertussen overal –ook in de kolonies en in Athene- stadstaten ontstaan die geleid werden door eigen heersers die op eigen kracht de macht hadden veroverd (tirannen), nadien door oligarchieën waar rijken en aristocraten de macht deelden. Op het einde van de 6de eeuw v.C. werd in Athene door Kleisthenes een grondwet uitgevaardigd waardoor de mannelijke inwoners stemrecht kregen over belangrijke beslissingen en benoemingen, en het recht verwierven om de vergaderingen van de volksvertegenwoordigers bij te wonen. Op de Peloponnesos vormde Sparta en zijn bondgenoten op dat moment evenwel de belangrijkste staat. De Perzen treden voor het eerst op het toneel wanneer ze vanaf 546 v.C. de Ionische eilanden –waar door nauwe contacten met het Midden-Oosten de cultureel meest ontwikkelde Grieken woonden-, Cyprus, de Anatolische kust en het gebied tussen de Zwarte Zee en Macedonië, veroverden. Er ontstaan ook Griekse kolonies rond Massilia (Marseille, basis van de tinimport via o.a. de Loire uit Bretagne, en uit Cornwell (Brittannië)), in Corsica en aan de Spaanse kust ter hoogte van de Balearen). Via de Zwarte zee werd er graan geruild met de Scythen[22], een steppevolk, en ook in

[20] Hiermee bedoelen we de zuidelijke kuststroken van het Italiaanse schiereiland.
[21] Illyrisch en Thracofrygisch sprekende nomaden trekken vanuit het steppegebied al rond 5.000 jaar geleden naar de Balkan.
[22] De Scythen waren eveneens steppenomaden die rond 750 v.C. ten noorden van het Aralmeer en de Kaspische Zee zaten, en nadien ook meer westelijk trokken.

Egypte verschenen er enkele kolonies waardoor de Grieken een beter inzicht kregen in de Egyptische cultuur.

Griekenland in de 6de eeuw v.C. met de verschillende stadstaten (tempelsymbool) en heiligdommen (vierkantje). Kreta was en bleef Grieks -ook Sicilië en Zuid-Italië-, in het noorden lag het onafhankelijke Macedonië. Het gebied rond Athene zou pas belangrijk worden op het einde van deze eeuw. Sparta en zijn bondgenoten (gearceerd gebied) heersten toen op de Peloponnesos. De Perzische veroveringen zijn gemarkeerd (rode lijn) (uit Atlas van de Wereldgeschiedenis, kaart 1.24).

In de eerste helft van de 5de eeuw v.C. zouden de Perzen enkele oorlogen starten om Griekenland verder te veroveren. Macedonië werd een Perzische vazalstaat. Het grote Perzische leger kwam tegenover een veel kleinere alliantie van Sparta en Athene te staan. Andere Griekse staten bleven neutraal. Dankzij hun betere discipline, ervaring, motivatie, bewapening en ook dankzij de goed uitgebouwde vloot van Athene, leden de Perzen de nederlaag. De Grieken heropenden de handelstoegang tot de Bosporus, veroverden terug de Ionische eilanden en namen Cyprus in. Athene wordt de leidende macht van de Delisch-Attische Zeebond waarin de heroverde gebieden zaten en die aanvankelijk was opgericht om de kosten van de oorlog tegen de Perzen te helpen bekostigen. Onder leiding van Pericles breidde Athene zijn invloed verder uit, maar botste op de Spartaanse Bond op de Peloponnesos. Dit leidt in 457 v.C. tot de Eerste Peloponnesische oorlog die enkele jaren later uitmondde in een vredesverdrag tussen de beide kemphanen.

De overwinning op de Perzen zorgde in heel Griekenland voor een culturele bloei. Men kende in Athene het met zwarte figuren beschilderd aardewerk, men bouwt de tempel van Zeus in Olympia, in Athene start ook de bouw van het Parthenon[23] en schrijvers werken aan hun dramastukken. En

[23] De Acropolis lag op een hoger gelegen plateau dat al ten tijde van de Myceners een verdedigingsmuur had. Veel vroeger waren er al de eerste landbouwnederzettingen. Op de plaats van het Parthenon werd eerst een

ondanks de vele oorlogen in de 5de eeuw stelde Athene het op economisch vlak vrij goed: het werd de leidende handelsnatie in het oosten van de Middellandse zee en had een sterk muntstelsel dankzij de eigen zilvermijnen.

In de tweede helft van de 5de eeuw breekt een nieuwe oorlog uit met Sparta, dat nu wel als overwinnaar uit de bus komt. Sparta nam het op met zijn sterke leger tegen Athene met zijn sterke vloot. Sparta probeert het landbouwgebied in Attica –de omgeving rond Athene- te vernietigen, Athene wil met zijn vloot de Peloponnesos plunderen, en wordt zelf nog getroffen door een pestepidemie waarbij een derde van de bevolking overlijdt. In 412 v.C. gaat Sparta een alliantie aan met Perzië en krijgt de financiële steun om zelf ook een vloot uit te bouwen, in ruil voor het terug afstaan van de Ionische eilanden. Dit was ook de voorbode van het afsluiten van de zilvermijnen en het blokkeren van de graaninvoer voor Athene, de stad gaf zich over en de Delisch-Attische Zeebond werd opgeheven. In de periode die volgde zouden beide staten blijven ruziën. En ondanks dit, zullen nu ook weer filosofen zoals Socrates, geschiedschrijvers, wetenschappers en beeldhouwers volop actief blijven. Dit zal ook zo blijven in de vierde eeuw met o.a. de filosofen Plato en Aristoteles. De beelden van Hermes en Aphrodite werden toen ook gemaakt. De militaire kracht van de Grieken zal nog gebruikt worden door de Perzen wanneer ze Griekse huurlingen inschakelen en eerder was dit ook al gebeurd binnen het Egyptische leger.

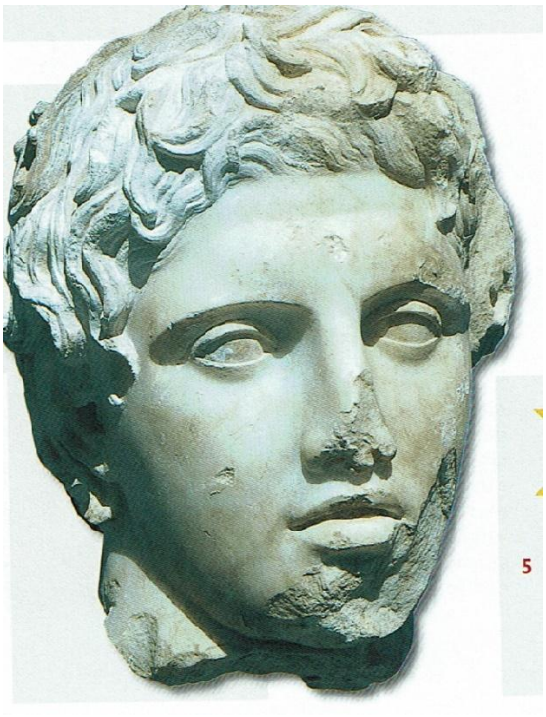
Rond het midden van de vierde eeuw v.C. zal het ondertussen gehelleniseerde Macedonië van Phlippos II orde op zaken stellen. Hij verovert eerst de grensgebieden Paionia op de Balkan, Thracië en Thessalië, en verslaat nadien definitief Athene en zijn bondgenoten. Alle Griekse staten –op het zuiden van de Peloponnesos na, dus de directe omgeving van Sparta-worden lid van de door Macedonië beheerste Korinthische Bond. Kort daarna wordt Phlippos II vermoord. Hij wordt gecremeerd in Vergina en begraven in een grafheuvel samen met zijn bronzen wapens en rijke grafgiften[24].

Kort na de troonsbestijging in 336 v.C. door Alexander ‘de Grote’, valt hij de Perzische buur in het oosten aan. Op acht (!) jaar tijd zal hij met zijn legers heel Perzië tot aan het Indusdal gaan veroveren en dit onder de culturele invloed van het hellenisme brengen. Hij valt eerst Anatolië binnen en brengt de Perzische legers een eerste nederlaag toe waarna hij ook de Ionische eilanden terug bevrijdt. Vervolgens worden Fenicië en Egypte in bezit genomen, en trekt hij verder het Perzische binnenland binnen richting Babylon, Susa en de hoofdstad Persepolis. Na de verovering van het Indusdal besluit hij op vraag van zijn troepen niet verder richting Indië te trekken en keert terug naar Babylon waar hij in 323 v.C. zal overlijden. Hij was gehuwd met de dochter van de Perzische koning Darius. In alle veroverde gebieden van zijn enorme rijk houdt hij rekening met de plaatselijke tradities en sticht hij Alexandrië-steden op. Grieks werd wel ook overal de taal van de elite.

---

pre-Parthenon gebouwd. Alle gebouwen werden in marmer opgetrokken. De met precisie uitgehouwen zware blokken kwamen uit een marmergroeve in de buurt van Athene. Er werden eerst palen geheid in de rotsen waardoor er scheuren ontstonden. Door hierin opnieuw palen te kloppen kon de blok verplaatst worden. De toegangsweg tot de Acropolis verliep via de trappen van de Propyleeën (=gebouw net achter Niki-tempel). (uit: The Acropolis, Secrets of the Ancient Cital, Franse documentaire, 2021, CANVAS, 26.8.2024)

[24] Ook zijn tweede vrouw Euridice en haar dochtertje werden er begraven. De grafheuvel had vooral als bedoeling om grafrovers te ontmoedigen om te beginnen graven.

Afbeelding van Alexander de Grote: marmeren beeld uit Sagalossos (Turkije, ca. 10 na C.) (uit Historia 2, P.58).

Na Alexander's dood wordt zijn rijk verdeeld over vijf koninkrijken met aan het hoofd meestal een van zijn generaals:

- Cassander, was de zoon van een regent na Alexander's dood –er waren geen directe opvolgers- en regeerde over Macedonië. De restanten van de Korinthische bond zouden bij Madeconië komen dat in 148 v.C. samen met de rest van Griekenland zal geannexeerd worden door de Romeinen.
- Lycimachos regeerde in het oostelijke grensgebied van Thracië.
- Antigonos had de macht over o.a. de Korinthische bond, Anatolië en de Ionische eilanden en Fenicië. Hij zou nog proberen het vroegere rijk van Alexander de Grote te verenigen maar de anderen keerden zich tegen hem –begin van de oorlogen van de Diadochen (=de opvolgers)- en verdeelden zijn koninkrijk.
- Seleucos had de macht over het grootste gebied –men noemde dit Syrië-: Mesopotamië, Perzië met o.a. Bactrië. Hij zal het Indusdal afstaan aan de Mauryas in Indië. Hij zal later ook de gebieden van Lycimachos en van Antigonos (Anatolië en Fenicië) inpalmen. Door zijn land liep de Zijderoute die China verbond met de Middellandse Zee.
- Ptolemaeus werd de heerser van Egypte dat belangrijk zou worden voor zijn graanrijkdom en de handel in edele metalen. Alexandrië werd de belangrijkste zeehaven. Veel wetenschappers gingen er ook naar toe om les te geven of verder te studeren.

Opvallend in de Griekse geschiedenis van de Ijzertijd zijn enerzijds de gebeurtenissen op de Ionische eilanden. Zij waren voorheen in de invloedssfeer van Kreta en Mycene gekomen. Nadien ontstaan er verschillend stadstaten en bloeit de cultuur. Ze zullen nog een paar keer door de Perzen veroverd worden en door de Grieken en Alexander de Grote heroverd worden. Kreta krijgt in de Ijzertijd wel een paar Griekse stadstaten maar blijft verder wel uit de politieke en militaire conflicten in de regio. Het wordt eigenlijk enkel door Alexander de Grote veroverd, maar blijft dan verder in de Ijzertijd buiten de ruzies tussen de Diadochen en wordt ook niet veroverd door Rome. Ook Sicilië en Zuid-

Italië kunnen lange tijd uit het strijdgewoel van de Grieken blijven. Enkel in de 5de eeuw v.C. raken ze betrokken bij een conflict (Syracuse) en bij een grensgeschil in het westen van Sicilië. Ook in Epirus –gelegen op het westelijk deel van het Griekse vasteland, gescheiden door het Pindos-gebergte van Thessalië- wordt een meer neutrale status waargenomen. Op enkele kustgebieden na zal het buiten de verschillende Griekse bonden blijven. Het zal wel een bondgenoot van Macedonië worden en zal ook door Rome veroverd worden.

Op het einde van de Ijzertijd houden Griekse wetenschappers zich nog bezig met de studie van de hemellichamen en wordt nog de Venus van Milo voltooid. Tevoren waren de Griekse stadstaten ontstaan die een ongekende bloeiperiode op politiek, economisch, wetenschappelijk en cultureel vlak zouden kennen. De heel snelle evolutie tot een staatssamenleving vanuit complexe landbouwsamenlevingen die waren binnengevallen, was bv. zeker te vergelijken met wat er verderop in het Indusdal/Indië was gebeurd. Ook daar waren er invallen van buitenaf geweest –de Ariërs- en zou er de dreiging komen van de Perzen. Ondanks de interne strubbelingen die er ook plaatsvonden zou men er niet de ongekende hoogten van de Griekse bloei kennen. De enorme snelheid van zowat alle ontwikkelingen in Griekenland moet wellicht te maken hebben met de overname van elementen uit de vroegere beschavingen van Kreta, Egypte en het Midden-Oosten. De inwoners konden van de vroegere technologische en landbouwuitvindingen gebruikmaken, en kregen meer tijd –vrije tijd en creativiteit- om bv. aan wetenschap en kunst te werken-. Ook de razendsnelle opgang van Alexander de Grote die op korte tijd zowat alle culturen uit de oudheid kon samenbrengen in één rijk is hier wellicht niet vreemd aan. En op zijn beurt zal de Griekse cultuur nadien verder leven in een groot gebied dat zich uitstrekte van Rome en zijn latere wereldrijk, tot in alle gebieden die ooit tot Alexander de Grote zijn rijk behoorden. Op het einde van de Ijzertijd zal een nieuwe wereldmacht opduiken (Rome) waar hetzelfde patroon zich zal ontwikkelen. De vroegere beschavingen van Kreta, Egypte, het Midden-Oosten en het Indusdal zijn dan nagenoeg verdwenen en hebben hun rol gespeeld in de wereldgeschiedenis. In China, dat altijd wat geïsoleerd is gebleven en minder contacten heeft gehad met andere beschavingen, bouwt men ondertussen verder op zijn eigen beschaving. Iets wat in al deze culturen nog opvalt is de grote rol van paarden bij het binnenvallen van bestaande culturen. Dit gebeurde bij de Ariërs in het Indusdal, met de Myceners in Griekenland, de Chinezen haalden fokpaarden bij de nomaden die aan hun grenzen woonden, de Babyloniërs en de Egyptenaren gebruikten door paarden getrokken strijdwagens. Steeds ontstaat er een soort kruisbestuiving tussen de gebruiken van de invallende volkeren met paarden –eerst met kar en paard, later ook te paard- en de lokale beschavingen. In Midden- en Zuid-Amerika is de beschaving later gestart en kent men ook een vrij geïsoleerde ligging zonder contacten met andere beschavingen. De grote bloeiperiode moet daar nog beginnen.

<u>De Griekse maatschappij in de Ijzertijd</u>

Griekenland is een bergachtig schiereiland met een grillige kustlijn en vele eilanden. Dit specifieke reliëf bemoeilijkte de contacten tussen de bewoonde gebieden wat leidde tot een versnipperde wereld. De hoeveelheid landbouwgrond was beperkt tot de kustvlakten en de valleien. Men teelde er fruit, olijven, druiven (wijngaarden). De meeste eilanden zijn dorre gronden. De ondergrond bevatte niet veel grondstoffen, marmer was er wel in overvloed.

De Grieken leefden in vaak kleine stadstaten of poleis die uit een nederzetting bestonden. Athene (Ioniërs) groeide zo uit over het ganse grondgebied van Attica.[25] De schaarse landbouwgrond was

[25] Attica is het gebied in het zuidoosten van Thessalië. Athene zelf was meer aan de Egeïsche Zee gelegen en via lange muren verbonden met de haven Piraeus. Rondom Athene lagen verschillende heuvels (>1000 m). Er was een zilvermijn op het Lauriongebergte. Athene had een oppervlakte van 2.500 km² en telde meer dan 40.000

in handen van grootgrondbezitters (grondadel) die de polis bestuurden (aristocraten, *aristoi* (=de besten). De kleine, vrije boeren beschikten over een stukje grond, terwijl andere inwoners zoals de ambachtslui, dagloners en vissers geen grond in bezit hadden. Helemaal onderaan de bevolkingspiramide stonden de slaven, die het slachtoffer waren van mensenhandel (zeerovers), of als krijgsgevangenen uit de oorlogen werden meegebracht. Het tekort aan landbouwgrond, en grondstoffen, en de toenemende bevolking leidde tot het ontstaan van de overzeese kolonies. De handelaars die leefden van deze handel vormden een nieuwe groep van rijken, de geldadel, die medezeggenschap kreeg in het bestuur van de polis. Ze maakten samen met de grondadel ook deel uit van het leger. De kleine boeren kregen het moeilijk door de graaninvoer. Er ontstonden sociale spanningen wat uiteindelijke leidde tot de democratie, waarbij alle inwoners van de polis de macht konden uitoefenen.

De democratie in Athene werd uitgeoefend door de mannelijke bevolking, de burgers, die o.a. mee beslisten over nieuwe wetten in de volksvergadering. Ze stelden ook de raad van 500 aan (dagelijks bestuur) en de magistraten en strategen[26] (binnen- en buitenlandse politiek). De burgers konden ook zetelen in de volksrechtbanken.

Sparta (Doriërs) was uitgegroeid over het ganse zuiden van de Peloponnesos.[27] Het beschikte wel over voldoende landbouwgrond (dus geen kolonies) en zou daarom uitgroeien tot een maatschappij waarbij de inwoners onder een nogal autoritair bestuur leefden. Deze inwoners waren verplicht het land te bewerken, de jeugd kreeg een strenge opvoeding om hen voor te bereiden op het leger, geestelijke ontwikkeling was bijzaak. De grondadel had samen met een raad van ouderen de touwtjes van het bestuur in handen. Van democratie was hier nog geen sprake.

<u>De Grieken en hun goden, beelden en tempels</u>

De Grieken hadden net zoals de Egyptenaren hun eigen godenwereld, die figureerde als echte mensen. De oppergod was Zeus die samen met zijn eerste vrouw Leto, twee godenkinderen had: Appolo (god van het licht) en Artemis (god van de jacht). Met zijn tweede vrouw Hera kreeg hij Hebe en Ares (god van de oorlog). Uit Zeus zelf kwam nog Athena, de beschermgod van Athene voort, en uit Hera werd nog Hephaestus (god van de smeden) gemaakt. Vaak werden deze goden in brons of marmer uitgebeeld als volmaakte, jonge mensen. Andere bekende goden waren Demeter (landbouw), Aphrodite (liefde), Posseidon (zee), Ascepius (geneeskunde). Voor de Grieken was ook Alexander de Grote een afstammeling van Zeus, in Egypte liet hij zich volgens de traditie eren als de zoon van Amon.

inwoners. Attica zelf telde ongeveer 300.000 inwoners, waarvan een 35.000-tal burgers (mannen) die deelnamen aan het bestuur en legerdienst moesten vervullen. Vrouwen en slaven hadden geen rechten.

[26] Pericles werd zo verschillende keren tot strateeg verkozen door de volksvergadering.

[27] Sparta (8.400 km², ook meer dan 40.000 inwoners) lag in Laconië en Messenië, van elkaar gescheiden door het Taygetusgebergte (2.400 m).

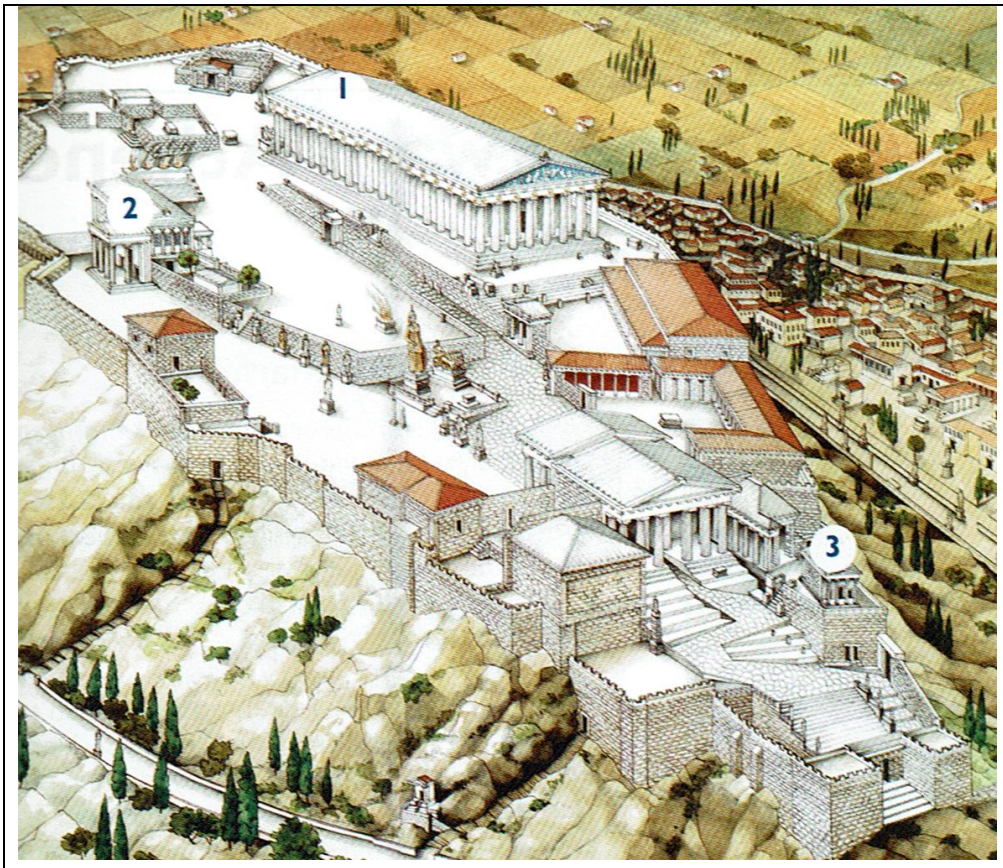

Afbeelding fries van het Parthenon, door Phidias, ca. 440 v.C, met afbeeldingen van de goden Poseidon, Appolo en Artemis. De Grieken beeldden hun goden uit als jonge mensen. Let op de natuurlijke weergave van de gezichten en de natuurlijke plooienval van de kleding. Ze waren geboeid door de schoonheid van het menselijk lichaam (uit Historia 2, P.57).

Deze goden kregen ook tempels zoals het Parthenon voor Zeus, en de Nikè-tempel voor de god van de overwinning op de hoger gelegen Acropolis van Athene. [28] Ter ere van Zeus werden de Olympische Spelen[29] georganiseerd in Olympia, een heilige plaats in het westen van de Peloponnesos. Andere heilige plaatsten waren Delphi waar men het orakel van Apollo kon raadplegen, of Epidaurus waar men de god van de geneeskunde om genezing kon vragen.

[28] De acropolis was het versterkte, hoger gelegen deel van een polis of stadstaat. Nadat de Acropolis van Athene door de Perzen verwoest was, werd het herbouwd met drie tempels: Parthenon (447-432 v.C., door beeldhouwer Phidias), Erechteion, Nikè (va.420 v.C.).

[29] Gevechtssporten zoals worstelen, pentathlon met zijn vijf disciplines, verschillende hardloopwedstrijden, wagenrennen en paardenraces waren onderdelen van deze ode Spelen.

Afbeelding tempels op de Acropolis: Parthenon (1), Erechteion (2) en Nikè-tempel (3) (uit Historia 2, P. 39).

Van Socrates tot Aristoteles

De Grieken begonnen als eersten met een geschiedschrijving. Herodotus -5de eeuw v.C., leefde in een Griekse kolonie in Zuid-Italië en maakte verschillende reizen- zocht naar oorzaken en verbanden, zijn tijdgenoot Thucydides onderzocht meer nauwkeurig de verschillende bronnen en beschreef de Peloponnesische oorlog tussen Sparta en Athene. Homerus schreef de Illias over het strijdgewoel rond Troje[30].

Plato was de filosoof die als eerste in de 4de eeuw v.C. het over het verdwenen Atlantis had, dat achter de Zuilen van Hercules (=straat van Gibraltar) lag. Geen historicus voor hem, zelfs de bekende Herodotus, maakte gewag hiervan. Latere archeologen ontdekten dat de vulkaanuitbarsting op het eiland Thera – ten noorden van Kreta, halfweg tweede millenium v.C.- geleid heeft tot het instorten van de vulkaankegel waarbij van het grotere eiland, enkel nog kleine eilandjes (o.a. Santorini) overbleven. Mogelijk kan de ondergang van Thera wijzen op de verdronken beschaving van Atlantis, alhoewel de ligging niet overeenkomt met de beschrijving van Plato.

Er werden ook nieuwe geneeskundige behandelingen ontwikkeld voor verschillende soorten ziekten. Hippocrates wordt beschouwd als grondlegger van de geneeskunde.

[30] Troje zou gelegen hebben nabij Ilion aan de kust van Noord-West-Turkije. Er werden opgravingen door de Duitser Schliemann in de 19de eeuw uitgevoerd worden, waarbij er verschillende fazen ontdekt werden in de bouw van een lokale stad.

Eeuwenlang geloofden de oude Grieken dat alles kon verklaard worden aan hun goden. Vanaf de 6de eeuw v.C. kwamen er denkers (filosofen) en wetenschappers die dit in vraag stelden. Empedocles (Sicilië, ca. 450 v.C.) was de bedenker van de vier oerelementen (vuur, water, lucht en aarde), Democrites (Thracië, ca. 460 v.C.) beweerde dat alles opgebouwd was uit atomen, nog anderen bestudeerden de planeten.

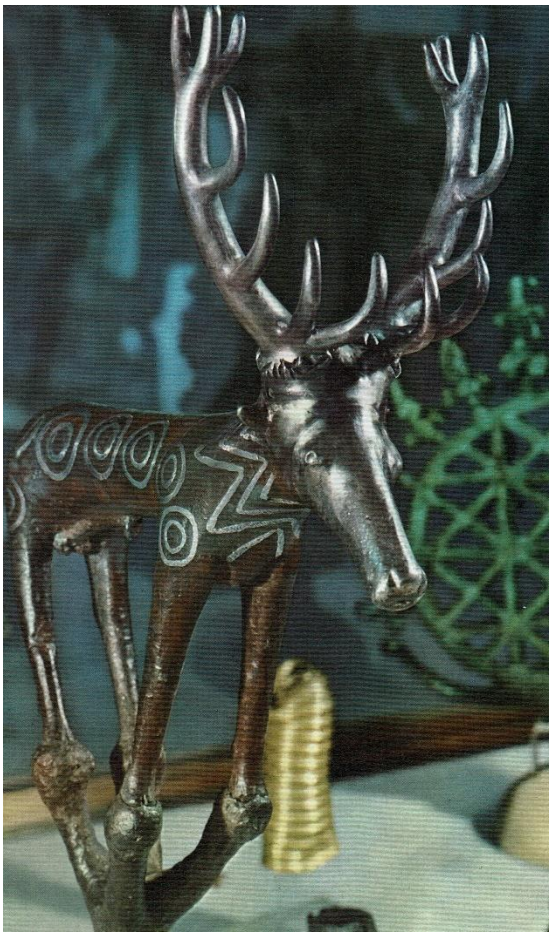
Socrates dacht na over de mens in de natuur, zijn leerling Aristoteles (4de eeuw v.C.) vond het onderzoeken belangrijker dan het denken. Alexander de Grote was zelf een leerling van Aristoteles.

Archimedes (3de eeuw v.C.) was een wiskundige en natuurkundige uit Syracuse (Sicilië). Hij ontwierp oorlogstuigen, ontdekte de principes van de hefboom en was de vader van de natuurwet die zijn naam draagt. Andere bekende wiskundigen waren o.a. Pythagoras en Euclides.

MIDDEN-OOSTEN en PERZIE

Op het einde van de Bronstijd waren nomaden zowel in het noorden (Arameeërs) als in het zuiden (Chaldeeërs) van Mesopotamië binnengevallen. In de Levant ontstaan enkele Aramese koninkrijken. Het Aramese schrift zou later overal in het Midden-Oosten gebruikt worden. In het zuiden van Anatolië hadden de Hettieten[31] een aantal nieuwe koninkrijken gesticht (Neohettieten), nadat ze door de Frygiërs waren verjaagd uit Mittani.

[31] Hettietisch sprekende stammen trokken Anatolië binnen vanuit het gebied tussen de Zwarte en Kaspisch Zee

Bronzen hert, ingelegd met zilver. De Hettieten waren bekwame edelsmeden en het eerste volk dat de ijzerbewerking kende. Paardenhandel was er zeer belangrijk. Het was vooral een krijgersvolk (uit De oorsprong van onze beschaving, P. 95).

De geschiedenis van de ijzertechnologie

Op het moment dat brons een duurder product begon te worden, dit had te maken met de beperkte tinaanvoer, begonnen onze voorouders ook al te kijken naar wat er allemaal kon gebeuren door ijzerertsen i.p.v. koperertsen te gebruiken. Het waren de Hettieten die als eersten de nieuwe technologie ontwikkelden.[32] Men bouwde eenvoudige constructies uit klei van ca 0,5 m diameter en ca 1 m hoog. Hierin werd eerst het ijzererts gelegd, met daar bovenop het houtskool voor de verbranding en opwarming. Er werd weer gebruikt gemaakt van een handmatig aangedreven blaasbalg om voldoende blaaslucht te krijgen. Uit een bijkomende chemische reductiereactie van het ijzererts met koolstof bekwam men een soort sponsachtige metallische ijzerklomp. Onderaan in de oven had zich een vloeibare metaalslak gevormd, die ontstaan was door reactie van de onzuiverheden in het ijzer met de lucht. Daarna werd de ovenwand stukgeslagen. De klompen werden nadien in stukken gesneden en verder gesmeed tot de gewenste vormen.
De eerste sporen van de Hettietentechnologie dateren van 1.500 v.C. en deze verspreidde zich verder naar de omliggende beschavingen. Rond 900 v.C. was ze bekend bij de Etrusken en vanaf 450 v.C. bij de Kelten. Ijzerertsen waren overal aanwezig, men had ook geen tin meer nodig.

[32] Het is opvallend dat Indo-Europese volkeren een grote metallurgische kennis hadden (vroege kopertechnologie op de Balkan, ijzertechnologie bij de Hettieten). Via de Scythen zou de smeedijzertechnologie zelfs tot in China geraakt zijn.

De ijzerspons die men verkreeg was niet bekomen door te smelten, daar de hoogste temperaturen die deze eerste metallurgen aankonden niet hoger gingen dan 1.200 °C. Bij deze temperaturen kunnen de ijzerkristallen –men spreekt van austeniet- een zekere hoeveelheid koolstof opnemen. Het houtskool diende dus voor meerdere doelen. Bij afkoeling ontstond dan een lage-temperatuurkristalvorm (ferrriet) van het ijzer die minder koolstof kon opnemen. Hierbij werd een ijzer-koolstofverbinding (cementiet) uitgescheiden als fijne lamellen. Geleidelijk aan begon men de technologie van opwarming en gebruik van houtskool te verbeteren zodat men ijzerklompen van een verschillend percentage koolstof kon bekomen.
De ijzerklompen die de meeste koolstof bevatten hebben ook de meeste lamellen, wat aanleiding geeft tot een versterkend en verhardend[33] effect wanneer energie wordt uitgeoefend op het metaal. Men bekwam hierdoor een veel efficiënter materiaal voor landbouwgereedschap en voor wapens.
Door i.p.v. traag af te koelen het hete ijzer af te koelen in water, ontstond nog een extra verharding. De koolstof die uit de hoge-temperatuurkristallen van het ijzer nu minder tijd had om er uit te diffunderen, gaven aanleiding tot een nieuwe structuur: martensiet, een soort lage-temperatuurkristal van ijzer maar nu met een overmaat aan koolstof. De spanningen die zich materiaalkundig hierin nu opbouwden, zorgden voor een extra verharding maar er ontstond ook een bros materiaal wanneer er energie op werd uitgeoefend. De oplossing was dan tenslotte een extra opwarmingsstap na het afkoelen in het water. Men kan nu nog altijd deze stappen zien bij ambachtelijke smeden.
De kennis van deze nieuwe smeedijzertechnologie bereikte ook China in de derde eeuw v.C. Er werden koolstofarme met brons en goud versierde messen en zwaarden teruggevonden in graftomben. De Chinese kennis van het bronsgieten in gietvormen, werd er al eerder in de vijfde eeuw v.C. gebruikt om ook ijzer te kunnen smelten. Men maakte hierbij gebruik van hogere oventemperaturen en hogere gehaltes aan koolstof. Hierdoor kon het ijzer al beginnen smelten bij temperaturen van 1130 °C[34], iets hoger dan de smelttemperaturen voor brons.

Het Assyrische centrum rond Nineveh en Ashoer, had de invallen van de Arameeërs goed doorstaan en zou de basis vormen van een nieuw Assyrisch rijk. Er is dan in het begin van de Ijzertijd een goede militaire samenwerking met de Babylonische koningen (tegen de Chaldeeërs). Het Assyrische rijk situeert zich dan al over een groter gebied in Noord-Mesopotamië. In de tweede helft van de 8ste eeuw v.C. wordt Babylonië ingenomen en reikt de invloedssfeer tot Fenicië, Juda en Israël, die allen belastingen betalen aan koning Tiglath-pileser. Deze koning plaatste overal zijn gezanten in de regeringen van vazalstaten, die wanneer ze te opstandig werden terug als provincies in het Assyrische rijk werden opgenomen. Nog steeds zorgden Chaldeeërs en Elamieten voor grensproblemen, er waren ook opstanden in Juda en Babylon. In de 7de eeuw werd Egypte gedurende een korte periode veroverd, werd ook Elam veroverd en kende het Nieuw-Assyrische rijk in 627 v.C. zijn grootste omvang onder koning Ashoerbanipal[35]. Even later zou Babylonië zich echter losmaken en een nieuw rijk vormen. Onder Nebukadnezar II zal Babylonië in de eerste helft van de 7de eeuw het grootste rijk worden en het grootste deel van het Assyrische rijk innemen[36]. In 539 v.C. zou het zelf dan veroverd worden door de Perzische koning. De Mesopotamische cultuur zou nog enkele

[33] De roosterfouten in de ijzerkristallen worden gehinderd door de cementietlamellen.
[34] Extra koolstof doet de smelttemperatuur van ijzer dalen. Er was dus een extra gunstig technologisch voordeel verbonden aan het gebruik van houtskool.
[35] Hij liet in zijn paleis een bibliotheek met meer dan 25.000 kleitabletten inrichten, de oudste ter wereld.
[36] Nebukadnezar maakte van Babylon een prachtige stad vol met paleizen, tempels en hangende tuinen. Hij versterkte ook de stad met een tweede muur.

eeuwen blijven bestaan maar tegen het einde van de Ijzertijd hadden Perzische en hellenistische invloeden de plaats ingenomen.

De Fenicische handelssteden[37] waren op het einde van de Bronstijd al onafhankelijke stadstaten die in het begin van de Ijzertijd overal in het westelijke Middellandse Zee-gebied kolonies zouden oprichten: aan de Noord-Afrikaanse kusten, op Sicilië, Sardinië, de Balearen en aan de Zuid-Spaanse kusten. De belangrijke stad Carthago (in Tunesië) was een Fenicische kolonie. Ook op Cyprus ontstond in het oosten een kolonie. Ze beheersten in feite zo de toegang tot de Middellandse Zee, terwijl de Grieken eerder in het oostelijk deel invloed uitoefenden. Fenicië zou dan later deel uitmaken van Assyrië en Babylonië. Hun schepen werden voortbewogen door roeiers (bij weinig wind) of met behulp van zeilen. Zij waren de eerste zeelui die voorbij de evenaar kwamen. Ze waren ook de uitvinders van het eerste letterschrift dat het spijkerschrift en het hiërogliefenschrift verving. Als belangrijkste godheid hadden ze El die overeenkwam met de god Enki uit Mesopotamië. Andere goden waren Baäl of Hadad, de weergod, en zijn zuster Anat of Astarte, godin van de liefde en vruchtbaarheid. Ook zij kwam overeen met een godin uit Mesopotamië, Isjtar.

Ruïnes van de belangrijke Fenicische havenstad Byblos, ten noorden van Beiroet (uit De oorsprong van onze beschaving, P. 79).

De Perzen en de Meden waren nomadenvolkeren die in de 8ste eeuw vanuit Centraal-Azië zich hadden gevestigd aan de rand van Mesopotamië. De Perzen zaten aanvankelijk in het grensgebied ten oosten van Elam, maar zouden in de 6de eeuw v.C. onder koning Cyrus en zijn opvolgers aan een grote gebiedsuitbreiding beginnen. Hij verovert eerst het grotere Medische rijk –tot aan Kandahar in het oosten, Parthië en Armenië aan de Kaspische Zee- en rukt later op naar Anatolië en de Ionische eilanden. Ook Babylonië en Bactrië worden toegevoegd waardoor hij in ruim tien jaar tijd een enorm wereldrijk had geschapen zoals dit nog niet eerder bestaan had. Cyrus voerde overal een gematigde

[37] Tot de belangrijkste stadstaten behoorden Byblos, Sidon, Akko, Berothai (=Beiroet) en Tyrus dat op een eiland lag. Carthago, wat Nieuwe stad betekent, zou na een conflict gesticht zijn door een kleindochter van de koning van Tyrus. De naam Fenicië zou afgeleid zijn van het Griekse 'foinikia' wat purperland betekent naar de typische purperpigmenten als kleurstof.

politiek, liet de plaatselijke gebruiken bestaan en voerde niet al te hoge belastingen in. Een zoon van Cyrus zal nog Egypte en Cyrenaica aan het grote rijk toevoegen. Rond 500 v.C. had Darius, afkomstig van een zijtak van de Perzische koninklijke familie (de Achaemeniden), tenslotte ook nog het Indusdal veroverd en trok hij Europa binnen (Thracië). Hij legt hiervoor aan de Bosporus een brug van boten aan. Zijn verdere pogingen om Griekenland te veroveren mislukten echter. Om de noordgrens van zijn rijk te beschermen liet hij fortversterkingen aanleggen, zijn pogingen om de Scythen aan de Zwarte Zee te verslaan, mislukten. Onder zijn gezag maakte het bestuur aanvankelijk nog gebruik van teksten in spijkerschrift op kleitabletten, onder zijn opvolgers zou het Aramees de bestuurstaal worden en schreef men op perkament. Het Perzische rijk had voor het eerst alle grote beschavingen in de regio verenigd, wat het einde betekende van hun isolement. Dit alles was binnen een paar eeuwen voltrokken.

In de 4de eeuw v.C. zou dan Alexander de Grote vanuit Macedonië nog indrukwekkender op zijn beurt het Perzische rijk innemen. In het noorden van Anatolië bleven enkele staten onafhankelijk (Armenië, Cappadocië, Atropatene). Perzië zou onder een hellenistische invloed komen, Europa bleef gespaard van een Perzische. Na diens dood zou een van zijn generaals, Seleucos, in het bezit komen van nagenoeg het ganse rijk, op Egypte na. Halverwege de 3de eeuw v.C. kwam ook zijn rijk in verval. Bactrië werd een onafhankelijk koninkrijk, nadien gevolgd door Parthië waar afstammelingen van de Parni, een nomadenvolk, de nieuwe heersers werden. Deze zouden op hun beurt het rijk van de Seleuciden overnemen, wat nadien enkel nog bestond uit Syrië. Het westelijk deel van Anatolië werd Romeins bezit en kort na de Romeinse verovering van Macedonië en Griekenland (148 v.C.) werd Bactrië vernietigd door de Kushanas en werd ook Juda onafhankelijk. Op het einde van de Ijzertijd lag het Parthische rijk tussen de Eufraat in het westen en het rijk van de Kushanas in het vroegere Bactrië. In 83 v.C. werd het laatste deel van het rijk van de Seleuciden veroverd door de Armeense koning.

Rond 500 v.C. is het Perzische (Parthische) rijk in het noorden en het zuiden nog altijd omringd door nomadische herders (o.a. Scythen en Arabieren).

Over de Perzische koningen, hun paleizen en hun edelsmeden

De legende vertelt dat een koningsdochter van de Meden een kind verwachtte van een Perzische vazal. Door een list kon vermeden worden dat dit kind, de latere Cyrus, vermoord werd op bevel van de koning der Meden. Cyrus zou later de legendarische koning Croesus van het naburige Lydië verslaan en nadien ook richting Babylon trekken waar hij de plaatselijke priesters terug toeliet om de staatsgod Mardoek te vereren. Zijn zoon Cambyses, die Egypte verovert, sterft na een regering van amper acht jaar. Vanuit Egypte moest hij haastig terugkeren naar zijn eigen rijk waar een bedrieger zich had uitgegeven als broer van Cambyses en de troon viseerde. Tijdens de terugreis sterft Cambyses en van de verwarring na diens dood maakte Darius gebruik om de troon te veroveren. Zijn droom om het rijk uit te breiden in Europa stuit op de Griekse strijdlust. Ook zijn zoon Xerxes kent maar een korte regeerperiode en wordt tijdens een paleisrevolutie vermoord. Nadien volgden er nog verschillende gewelddadige opvolgers met broedermoorden en gifmoorden. De Perzen lieten geen geschriften na. Veel van wat er over hen geweten is komt van Romeinse en Griekse historici.

Bij zijn verovering van Babylon liet Cyrus ondiepe kanalen trekken om de loop van de Tigris om te leggen. Hij zou ook nog de Eufraat afdammen om zo door de droge bedding de stad binnen te kunnen trekken. Darius liet in zijn rijk grote handelswegen aanleggen. De voornaamste weg was de koninklijke weg van Sardes naar Susa over een lengte van bijna 4.000 km. Hij liet ook in de

veroverde gebieden belastingen heffen die in goud of in natura dienden betaald te worden. Darius liet ook een kanaal van 135 km leggen dat de Middellandse Zee verbond met de Golf van Suez. Om in het droge Perzië over voldoende water te kunnen beschikken werden er vanuit de bergen ondergrondse irrigatiekanalen aangelegd, zodat het water niet te vlug zou verdampen.

In het rijk van de Perzen behoorde alle grond toe aan de koning. Sommige stukken werden verpacht aan verdienstelijke burgers. Om het land te bewerken deed men beroep op vrije landarbeiders of onvrije lijfeigenen en slaven. Darius zou ook bekend worden van strenge wetten die gebaseerd waren op de oude wetten van de Soemerische koning Hammoerabi. Hij had als 'koning der koningen' ook het bevel over een reusachtig leger en had een persoonlijke lijfwacht van 10.000 soldaten. Reeds op jonge leeftijd leerden burgers vechten, paardrijden en boogschieten.

Cyrus stichtte de stad Pasargadae waar later ook zijn stenen grafkelder zou komen. Zijn zoon maakte nadien Babylon tot hoofdstad. Darius verplaatste dan de hoofdstad van zijn rijk naar Susa in Elam, en nadien naar een nieuwgebouwd paleis in Persepolis[38] dat centraal gelegen was in het eerste rijk waar de Perzen zich vestigden, ten oosten van Elam. De koningsgraven van Darius en zijn opvolgers zijn gesitueerd in Naqch-è-Rustem nabij Persepolis en zijn in rotswanden uitgehakt met een kruisvormige toegang.

De Perzische godsdienst kenden meerdere goden. Tot de hoogste klasse behoorden de ahoera's die de aarde, de zon, de maan en de sterren hadden geschapen. Daaronder stonden de deva's die zich met meer dagelijkse beslommeringen van de mensen bezig hielden. Men kende een aantal rituele gebruiken waaronder het aansteken van het heilige vuur in speciale torens, het drinken van een bedwelmende drank en het offeren van een stier. Rond 600 v.C. werd de grote profeet Zarathoestra[39] geboren. Hij ordende de godenwereld en in zijn leer speelde de strijd tussen goed en kwaad een belangrijke rol. Iedere mens diende voor zichzelf te kiezen welke macht men wilde volgen. Zijn leer zou zich verspreiden over het ganse rijk[40] en ook andere godsdiensten beïnvloeden. Ze is samengevat in de Avesta, het oudste geschrift van de Perzische volken dat geschreven werd op 12.000 ossenhuiden. Na de verwoesting van Persepolis kon slechts een deel hiervan bewaard worden.

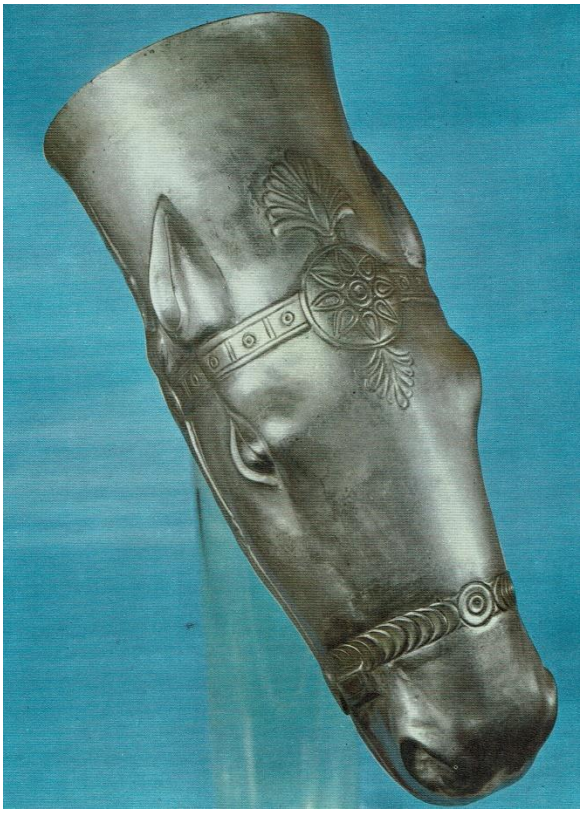
[38] Persepolis lag ten zuiden van Pasargadae, in het zuiden van het tegenwoordige Iran. De stad werd enkel bewoond door de koning en was tevens een religieus centrum. Ze zou verwoest worden door Alexander de Grote. Ze lag op een 20 m hoog plateau en was ommuurd. In 1931 werd de stad opgegraven onder leiding van de Duitse archeoloog Herzfeld. Men vond er ondergrondse reusachtige schatkamers en een 80 m lang reliëf met een huldeprocessie van de door Darius onderworpen volkeren.

[39] Hij zou tussen 628 en 551 geleefd hebben op de steppen van Centraal-Azië.

[40] Na de verovering door de moslims werd de islam ingevoerd in Perzië. Er zijn tegenwoordig nog aanhangers van Zarathoestra bij uitgeweken Perzen die in de omgeving van Bombay (India) wonen.

Stenen trap die naar het paleis van Darius in Persepolis leidt. De trap is geflankeerd door stenen platen waarop krijgsverrichtingen van de koning zijn uitgebeeld. (uit De oorsprong van onze beschaving, P. 133).

Een Perzische drinkbeker van zilver, in de vorm van een paardenhoofd. De Perzen waren bekwame edelsmeden. Er zijn nog verschillende vergulde zilveren borden teruggevonden met o.a. ingedreven afbeeldingen van fabeldieren zoals een griffioen, of van jagende vorsten. Men gebruikte hiervoor stempels en hamertjes (uit De oorsprong van onze beschaving, P. 140).

EGYPTE

De Derde Tussentijd (1070-712 v.C.) werd gekenmerkt door zwakke dynastieën en een gedecentraliseerd gezag dat veroorzaakt was door een voorafgaande machtsverschuiving van de farao's naar de tempels en de priesters. Het is ook een periode waarin Lybische huurtroepen actief zijn in het leger en één van hun legeraanvoerders het tot farao brengt (Sjesjonk). Zijn opvolgers regeren tot in de achtste eeuw. Egypte valt uiteen in vijf koninkrijken. Rond 750 v.C. was de ijzerbewerking geïntroduceerd in het land.

Na de Derde Tussentijd volgt nog de Natijd. In 712 v.C. wordt Egypte veroverd door het Nubische koninkrijk Kush, waardoor er Nubische farao's komen tot in 671 v.C. de Assyriërs kortstondig binnenvallen. In 653 v.C. worden ze verdreven en begint Egypte terug met aanvallen op Kush, dat zijn hoofdplaats meer naar het zuiden verplaatst (=Meroë, dat ook de nieuwe naam van het rijk wordt).

Na het verdrijven van de Assyriërs is er een opleving onder farao Psammetichos, die begint met de aanleg van een kanaal van de Nijl naar de Rode Zee. Zelf was hij wel weer van Lybische afkomst. Zijn opvolgers van de 26ste dynastie regeren tot de inval van de Perzische koning Cambyses in de zesde eeuw v.C. Na ruim een eeuw volgen terug een aantal Egyptische dynastieën met een heropflakkering van de macht van het oude rijk. Het wordt in de 4de eeuw v.C. ook veroverd door Alexander de Grote. Ptolemaos, een van zijn generaals, krijgt nadien Egypte onder zijn bestuur. Hij sticht een dynastie van Griekse Ptolemaos-farao's die zullen regeren tot halfweg de 1ste eeuw v.C. De farao's streven naar het samensmelten van het Griekse en Egyptische godendom. Alexandrië[41] wordt een wereldstad in die tijd. Het Mousein wordt er de grootste bibliotheek van de wereld. Geleidelijk krijgt men een steeds groter wordende invloed van Rome dat vooral in de grote graanvoorraden interesse heeft. In 50 v.C. wordt Egypte uiteindelijk een Romeinse provincie.[42] Het grote Egyptische rijk is in de IJzertijd in handen geweest van overwegend farao's van buitenlandse herkomst, die elkaar opvolgden en gekenmerkt werden door een tanende macht.

Egypte is rond 500 v.C. nog altijd omringd door nomadische herders met hun kuddes van runderen, schapen en geiten. In de rest van Afrika woonden nog vooral jager-verzamelaars (de pygmeeën, de Khoisanherders). In de Sahel, het gebied ten zuiden van de Sahara[43] en ten noorden van de tropische regenwouden, waren er in het begin van de Ijzertijd eenvoudige landbouwsamenlevingen ontstaan. Vanuit Egypte waren tarwe en gerst al naar Noord-Afrika en Ethiopië verspreid geraakt, maar deze granen waren ongeschikt voor het tropische Afrika (zomerregens). In de Bronstijd deed men al aan landbouw in het westelijk deel van de Sahel dat eigenlijk bestond uit halfdroge savannen. Er werden toen lokale wilde granen tot landbouwgewassen geteeld (gierst, Afrikaanse rijst, sorghum). IJzerbewerking is rond 600 v.C. bekend in Kush en in Noord-Nigeria (Nok-cultuur) en geïntroduceerd vanuit het Nijldal of de Fenicische kolonies aan de noordkust van Afrika. De Nok-cultuur is bekend

[41] De stad was in het noorden gelegen op een in zee uitstekende rotspunt verbonden met het vasteland. De haven zou er beschermd worden door eromheen liggende riffen. De minstens 130 m hoge marmeren vuurtoren van Faros wordt beschouwd als een wereldwonder. Alexander de Grote zou begraven zijn in Alexandrië, zijn graf is evenwel niet teruggevonden. De stad zou ook bekend staan voor de productie van glas en papyrus dat massaal naar Griekenland zou uitgevoerd worden.

[42] De regeerperiode van Cleopatra zal aanbreken, zij was de dochter van Ptolemaios XIII, en regeerde samen met haar broer.

[43] De Sahara is zowat 6.000 jaar geleden van een vochtige plantrijke omgeving, veranderd in een dorre zand- en kiezelwoestijn. Tussen de woestijn en het tropisch regenwoud ligt een overgangsgebied van steppen en savannen (ook het geval ten zuiden van het regenwoud met de Kalahari-woestijn). De woestijn vormde een natuurlijke grens voor de bewoners van noordelijk Afrika.

van prachtige terracotta-beelden en ten zuiden van hun territorium begon de verspreiding van Bantoesprekende- en ijzergebruikende boeren naar Centraal- en Zuid-Afrika.

De late en minder efficiënte introductie van de landbouw in Afrika heeft dus te maken met de minder gunstige combinatie van klimaattypes en beschikbare plantensoorten. Afrika kende wel grotere zoogdieren, maar deze konden in tegenstelling tot de regio's waar zich de oude beschavingen ontwikkelden, nooit gedomesticeerd worden.

Afrikaanse talen

De naar schatting 1500 Afrikaanse talen behoren tot een vijftal taalfamilies:

- Het Afroaziatisch in noordelijk Afrika boven de Sahel. Ook het Semietisch in het Midden-Oosten behoort tot deze taalfamilie.
- Niger-Kordofan (niet-Bantoe) in het Sahelgebied waar de landbouw voor het eerst in de Ijzertijd ontstond.
- Niger-Kordofan (Bantoe) in het grootste gebied ten zuiden van de evenaar. Deze taalinvasie loopt samen met de Bantoe-expansie naar het zuiden.
- Khoisan, de taal van de herders in het zuiden. Dit volk heeft nooit een landbouwtechnologie ontwikkeld (woestijngebied). De pygmeeën ontwikkelden enkel een kliktaal en namen de Bantoetaal over.
- Nilo-Saharisch, wat in enkele regio's van de Sahara wordt gesproken en in het Neolithicum daar ontstaan is toen de Sahara nog een vruchtbaar landbouwgebied was.

Het Afroaziatisch, het Nifor-Kordohan en het Nilo-Saharisch kunnen als oertalen (prototalen) beschouwd worden. Het is eigenaardig dat de Neolitische landbouw in de Sahara gegroeid is vanuit gewassen die uit de Vruchtbare Halve Maan kwamen, maar dat het daar gebruikte Semietisch blijkbaar zijn oorsprong heeft in Afrika.
In Madagascar tenslotte hebben rond 500 na C. Indonesische zeevaarders naast de landbouw, ook de Austronesische taal meegebracht. Men diende hiervoor een afstand van meer dan 6.000 km te overbruggen!

Het einde van de oude beschavingen en hun voortleven in de Romeinse

- Aan het begin van de Bronstijd, zowat 2000 jaar v.C., zijn de oude beschavingen van het Indusdal, Mesopotamië, Egypte, Kreta, voluit tot staatssamenlevingen gegroeid vanuit eerdere eenvoudige en complexe landbouwsamenlevingen die in een beperkte gordel wereldwijd van west naar oost zijn ontstaan. In hun onmiddellijke omgeving liggen op dat moment nog andere eenvoudige en complexe landbouwsamenlevingen, en leven nomadische herders (o.a. Amorieten, Semieten). China is nog niet tot een staat geëvolueerd en zal altijd wat geïsoleerd blijven door gebergten en omringende eenvoudige landbouwsamenlevingen (o.a. rijstboeren). Ook in Zuid-Amerika zal dit het geval zijn. En in Europa ontstaan de eerste Bronstijdculturen (complexe landbouwsamenleving) in het zuiden, terwijl er elders nog eenvoudige samenlevingen zich verder ontwikkelen. De rest van de wereld kent op dat ogenblik vooral nog jager-verzamelaars. De bronstechnologie is beperkt tot de eerste wereldbeschavingen en hun omgeving en China.
- Aan het begin van de Ijzertijd, zowat 1000 jaar v.C., worden de oude beschavingen nu ook onder druk gezet door nieuwe buurstaten. De beschaving van het Indusdal is overgenomen door de Ariërs die een nieuwe complexe landbouwsamenleving vormen in Indië. Verderop is China ook tot een staatssamenleving uitgegroeid, in Midden-Amerika

zijn er nu ook complexe landbouwsamenlevingen, wat ook op dat moment overal in Europa het geval is. Er zijn nieuwe landbouwgebieden ontstaan in de Sahel (ten zuiden van de Sahara), in Mongolië en in het noorden van Zuid-Amerika, elders blijven er nog altijd jager-verzamelaars. De ijzertechnologie heeft zich ook nu weer ontwikkeld in het gebied van de oude beschavingen.

- Aan het einde van de Ijzertijd zijn de oude beschavingen van Mesopotamië, Egypte en Griekenland over hun hoogtepunt heen, ze zullen verder leven in de Romeinse en ook de Perzische beschaving. Gedurende enkele millenia hebben ze zich voortdurend ontwikkeld, steeds vanuit de landbouwtechnologie en later vanuit de opkomende metaaltechnologieën. Er ontstond vaak een kruisbestuiving met invallende volkeren met paarden. Uiteindelijk gaan ze ten onder door minder sterke heersers, door voortdurende invallen, ook door natuurrampen. In China en de Amerikaanse culturen –die nu ook de eerste staten kennen- is deze evolutie wat later begonnen en zal verder gedijen in een meer geïsoleerde regio. In Europa ontstaan nu pas de eerste staten (o.a. Rome). De metaaltechnologieën (brons, ijzer) bereiken halverwege de Ijzertijd ook het gebied in Afrika tot aan de Sahel. Ze blijven afwezig in de beide Amerika's.

ROME

Bij het begin van de Ijzertijd bestaan er op het Italiaanse schiereiland verschillende hoofdmanschappen die geëvolueerd zijn uit Italische volkeren die er voordien met hun kuddes en paarden, met hun gebruiken, met hun eigen taal, waren neergestreken vanuit Midden-Europa en oorspronkelijk uit een gebied ten noorden van de Zwarte Zee. Ze hadden de bronstechnologie leren kennen.

Rond 800 v.C. ontstaan de eerste Etruskische stadstaten –er ontstonden er een 12-tal-in Noord-Italië- De Etrusken spraken geen Indo-Europese taal en waren vermoedelijk een inheems volk. Ongeveer 100 jaar eerder hadden ze de ijzertechnologie leren ontdekken (Villanova-cultuur). De Etrusken komen in contact met de Fenicische en Griekse kolonies die o.a. op Sicilië, Corsica en Sardinië, ook rond Marseille (Massilia) waren opgericht en worden er cultureel sterk door beïnvloed. Ook de Etrusken zullen zich tot ervaren zeevaarders ontwikkelen, en beschikten verder over een vruchtbare landbouwgrond en over rijke voorraden ijzer- en koperertsen. Geleidelijk aan begonnen ze ook concurrentie te ondervinden. In de 6de eeuw v.C. veroverden de Etrusken de meer noordelijke Po-vlakte en beheersten vanaf dan belangrijke handelsroutes (o.a. over de Alpen). Ze verjagen ook de Grieken op Corsica.

Ten zuiden en oosten van de Etrusken leefden nog altijd de Italisch sprekende stammen die geleidelijk aan ook stadstaten beginnen te vormen. Rome wordt één van de belangrijkste stadstaten, aanvankelijk geleid door Etruskische koningen (o.a. Romulus[44]), maar vanaf 509[45] v.C. als republiek

[44] Volgens de overlevering zouden er zeven koningen geweest zijn: Romulus (753-715 v.C.), nadien kwamen Numa Pompilius, Tullius Hostilius –die de concurrende stad Alba Longo verwoestte-, Ancus Martius -die de eerste brug over de Tiber bouwde en de kolonie Ostia bij de monding van de Tiber stichtte waardoor Rome toegang tot de zee kreeg-, Tarquinius Priscus –die de hele Tibervallei liet draineren-, Servius Tullius en Tarquinius Superbus (534-510 v.C.).

[45] Lucius Junius Brutus wordt de eerste consul. Zie bronzen beeld van hem (vierde eeuw v.C., Het oude Rome, P. 37).

die geleid zou worden door artistocratische families. Onder de koningen was er heel wat handel vanuit Etrurië, en werd de oorspronkelijke Romeinse kunst ook sterk beïnvloed door de Etruskische.

Bronzen wolvin die de mythische oorsprong van Rome symboliseert. Ze dateert uit vijfde eeuw v.C. en is van Etruskische makelij. De tweeling werd pas veel later toegevoegd (uit het oude Rome, P. 8).

In Noord-Afrika ontstaan het rijk van Carthago uit een Fenicische kolonie. Na de verovering van Fenicië door de Perzen was het volledig onafhankelijk geworden. De invloed van Carthago strekte zich uit over het westen van Sicilië, het zuiden van Sardinië, de Balearen, de Zuid-Spaanse en Noord-Afrikaanse kusten.

Het was in deze beginperiode van de Ijzertijd dat de Griekse stadstaten zich al volop hadden ontwikkeld, hun eerste wetten maakten, zich ook volop cultureel begonnen te ontwikkelen en weerstand konden bieden tegen de Perzen. Er zijn zeker parallellen te vinden tussen de Griekse en Romeinse ontstaansgeschiedenis, alleen startte deze in Griekenland vroeger. In tegenstelling tot de Griekse stadstaten die eigenlijk kleine onafhankelijke staatssamenlevingen vormden met een gemeenschappelijke Grieks-culturele identiteit, vormden de Romeinse stadstaten direct één grotere staatssamenleving onder leiding van koningen en nadien consuls. En zoals de Grieken konden genieten van de Egyptische en Oosterse invloeden, zo deden de Romeinen dit later met de Griekse invloeden.

Kort na het uitroepen van de republiek in Rome zal in de 5de eeuw v.C. de Twaalftafelenwet, de grondslag van het Romeinse recht, op schrift gezet worden. Er was ook een strijd ontstaan tussen de patriciërs (= de leidende aristocraten), en de plebejers (=de lagere sociale klassen). Deze laatsten zouden ook hun eigen volksvertegenwoordigers krijgen.

In de 4de eeuw v.C. ontstaan er stadsmuren rond Rome en beginnen de Samnitische oorlogen met omringende Italische buren (Samnieten, Latijnen). Hun grondgebied wordt ingepalmd en Rome regeerde nu over een groot gebied in Midden-Italië.

Keltische stammen hadden rond 400 v.C. de Alpen overgestoken en zich in de Po-vallei gevestigd (=Gallia Cisalpina), zij zouden aanvallen uitvoeren op de Etrusken, ook op Rome. Kort daarna nemen de Romeinen het Etruskische gebied in[46].

[46] De uitschakeling van de Etruskische dreiging eindigt met de vernietiging van Veii in 396 v.C.

In de 3de eeuw v.C. zullen de Romeinse legers ook Zuid-Italië[47] aan hun rijk toevoegen en beginnen de eerste Punische[48] oorlogen met Carthago. Aanleiding hiervoor was de onenigheid over Sicilië. Dit eiland zal samen met Corsica en Sardinië ook worden ingenomen. Carthago compenseert dit verlies door het innemen van een groter gebied in Zuid-Oost-Spanje. Wanneer ook Gallia Cisalpina wordt bezet is voor het eerst het grondgebied van het huidige Italië volledig onder Romeins bestuur.

Om ook met de Carthaagse vloot te kunnen wedijveren, begonnen de Romeinen ook voor het eerst hun eigen schepen te bouwen, die vooraan voorzien waren van een typische met puntige bronzen platen bedekte balk. [49]

Op het einde van de 3de eeuw v.C. zal de Tweede Punische oorlog worden uitgevochten met Carthago. Hun generaal Hannibal zal gezien de sterkte van de Romeinse vloot, vanuit de Spaanse gebieden richting de Alpen trekken en met olifanten Noord-Italië binnenvallen. Hij slaagt erin om tot in Cannae in het zuiden te trekken en de Romeinen daar een catastrofale nederlaag toe te brengen. De Romeinen zetten dan onder leiding van hun generaal Scipio Africanus[50] een beslissende tegenaanval in op de Spaanse gebieden. Hij verjaagt er de Carthagers. Hannibal wordt uit Italië teruggeroepen waarop de beslissende slag in Zuma (202 v.C.) leidt tot de definitieve overgave van Carthago. De Spaanse gebieden worden geannexeerd, het Numidische berberkoninkrijk in noordelijk Afrika krijgt als beloning voor hun steun aan de Romeinen, het grootste deel van het rijk van Carthago in bezit. Rome domineert nu het hele westelijke Middellandse Zee-gebied.

Het is dus kort nadat Alexander de Grote zijn zinnen had gezet op de verovering van de oude beschavingen in het oosten, dat de Romeinen zelf de erfenis van Fenicië (Carthago) en Griekenland, ook van het Etruskische rijk en van de Keltische stammen, overneemt.

[47] De koning van Epirus, Pyrrhus, wordt in 285 v.C definitief verslagen.
[48] Punisch verwijst naar Puni (=Fenicië).
[49] De eerste zeeslag die werd gewonnen was in 260 V.C. (Mylae).
[50] Zijn echte naam was Publius Cornelius Scipio. Zie beeld van hem in Het oude Rome, P. 39.

Groei van de Romeinse bezittingen in Italië in de 3de eeuw v.C.: vanuit Rome worden eerst de Latijnen, Sabijnen en Samnieten verslaan. Vervolgens komt het vroegere Etruskische rijk en Zuid-Italië bij het rijk, nadien ook Sicilië, Corsica, Sardinië en Gallia Cisalpina. In het zuiden ligt Carthago dat op het einde van de 3de eeuw definitief verslagen wordt (uit Atlas van de Wereldgeschiedenis, kaart 2.12).

In de 2de eeuw v.C. zullen Macedonië, Griekenland[51] en het westen van Anatolië Romeinse provincies worden, Carthago wordt verwoest (Derde Punische oorlog), ook Gallia Transalpina (=Gallia Narbonensis, streek rond Marseille) wordt Romeins en beetje bij beetje was ook zowat het ganse Iberische schiereiland in bezit genomen. De Romeinen namen in het begin overal een tolerante houding aan in de gebieden die ze veroverd hadden. Dit zou na 168 v.C. veranderen in een brutaal beleid van annexatie, onderwerping, vernietiging en uitbuiting van deze gebieden en de bevolking die er woonde.

In deze periode bloeit de Romeinse kunst geïnspireerd op de Griekse[52] en verschijnen er triomfbogen in Rome. Er werden vanuit de veroverde gebieden massaal rijkdommen en slaven ingevoerd. Deze laatste zoude de grote landerijen in het bezit van de aristocratische leidende klasse beginnen te bewerken waardoor de vrije boeren, de grootste sociale klasse in de republiek, beconcurreerd werden. Er ontstonden sociale conflicten[53]. De boeren sloten zich aan bij de arme stadsbewoners. Ze werden ook landloze boeren die dienst namen in het leger en later als compensatie terug een stukje

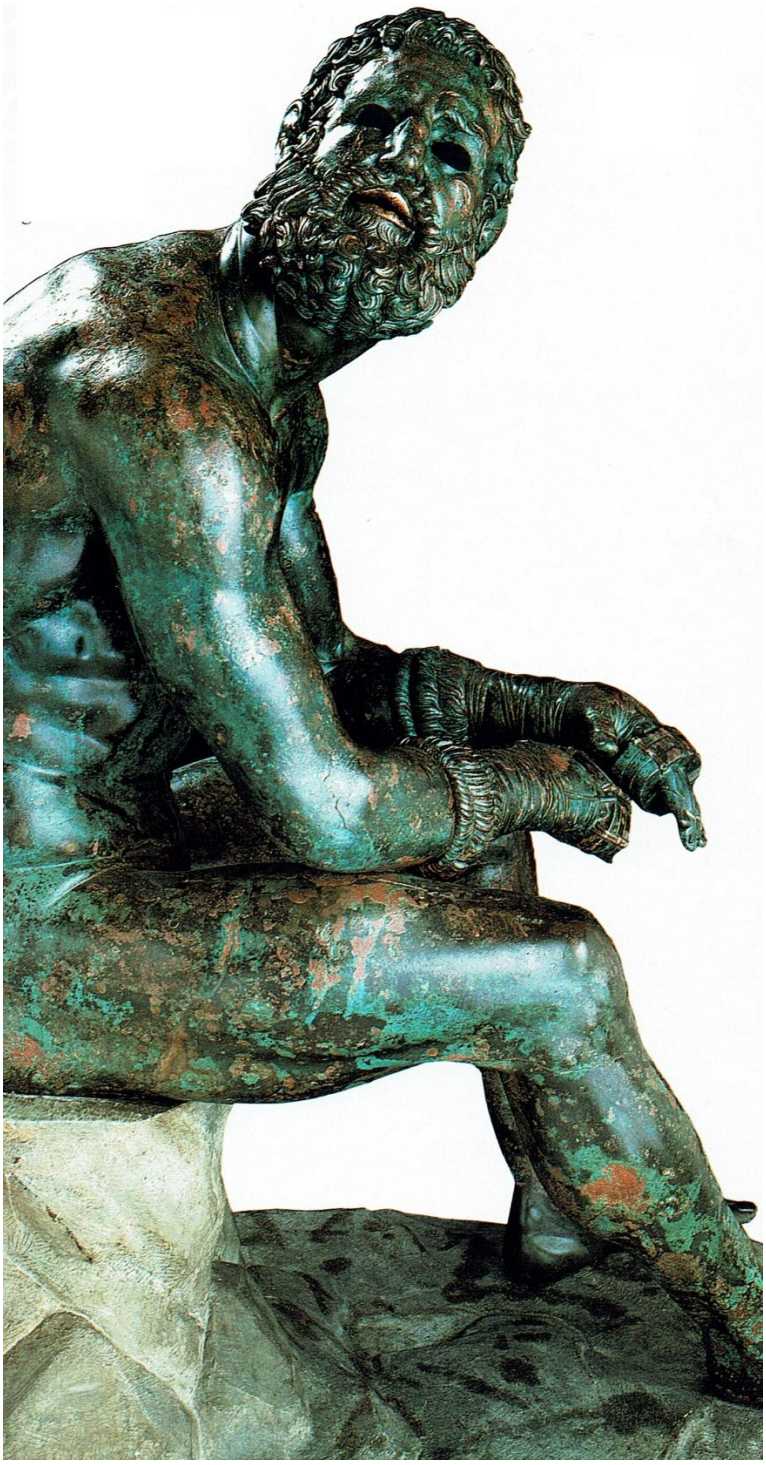
[51] Er is al in de derde eeuw v.C. een Romeinse steun aan de Griekse steden die vechten tegen Macedonië. Na de definitieve nederlaag van het Macedonische leger in 168 v.C tegen de romeinen, volgt na enkele opstanden ook de inlijving van de Griekse steden zelf in een nieuwe provincie (samen met Epirus en Macedonië).
[52] De romeinen kopieerden ook heel wat Griekse kunst- en cultuurvormen (o.a. gedichten en historische werken, soms zelfs in het Grieks geschreven, een taal die vele Romeinen beheersten).
[53] Het is de periode van de moord op de tribunen Tiberius en Caius Gracchus (einde tweede eeuw v.C.). nadien kwamen twee andere belangrijke leiders. Gaius Marius werd consul en reorganiseerde o.a. het leger. Na hem kwam Sulla die terug een meer autoritair bewind installeerde. Zie beelden van hen in Het oude Rome, P. 41.

land kregen. Vertrouwend op hun machtige legers zouden de Romeinse generaals Pompejus[54] en Caesar[55] in de eerste eeuw v.C. respectievelijk de rest van Anatolië (+Syrië) en het Keltische Gallië[56] (Frankrijk, België) innemen. Het Romeinse rijk strekt zich nu uit van West-Europa tot in Anatolië. Op het einde van de Ijzertijd zijn Mesopotamië en Egypte over hun hoogtepunt heen. In het oosten ligt nog het grote Parthische rijk. De Galliërs waren een geduchte maar uiteindelijk overwonnen tegenstander. In tegenstelling tot de vroegere hoofdmanschappen van Hettieten, Hoerieten, Kassieten, Frygiërs, Myceners,… die de oude beschavingen waren binnengevallen, waren het nu de Romeinen zelf die de Gallische hoofdmannen overwonnen. Hun rijk zou bloeien als nooit tevoren en hierbij gebruik maken van alle evoluties die de mensheid tot dan had gekend: politieke (democratie), culturele (schrift, de kunst), religieuze (de goden), militaire (o.a. paarden) en economische (landbouw, metaaltechnologie).

[54] Pompejus werd consul in 70 v.C.

[55] Caesar (°ca 100 v.C.) was ook verschillende keren verkozen tot consul, werd provinciegouverneur van Gallië en was een machtig man die de senaat uitschakelde. Hij maakte samen met zijn rivalen Crassus en Pompejus deel uit van een triumviraat (vanaf 60 v.C.) dat toen Rome bestuurde. Zie beeld van hem in Het oude Rome, P. 42.

[56] Toen Caesar aan zijn verovering van de West-Europese Keltische gebieden begon sprak men van Gallië dat naast de gebieden in Nood-Italië en rond Marseille die al langer Romeinse gebied waren, vooral bestond uit Frankrijk en onze streken: *Gallia Aquitania* (in het zuiden), *Gallia Celtica* en *Gallia Belgica*. De Griekse schrijver Plutarchus schatte dat er bij de verovering van Gallië heel wat krijgsgevangen werden gemaakt (1 miljoen) en dat er ongeveer evenveel Galliërs toen sneuvelden. De totale Gallische bevolking bestond toen uit ongeveer drie miljoen mensen. Er werd ook heel wat oorlogsbuit gemaakt, die de geldproblemen van Caesar zouden oplossen. De naam Gallië duikt blijkbaar voor het eerst op bij verwarrende Romeinse vertalingen, van *Kelto*i naar *Galli*, ook van *Kelto*i naar Celtae. Ook barbaren (=niet-Grieks sprekende mensen) werd door Griekse historici gebruikt. Zo kwam Herodotos op zijn reizen in contact met hen, en wist te vertellen dat de Donau ontspringt in hun woongebied. De drie Gallische regio's werden door de Romeinen ook aangeduid als Gallia Comata, om onderscheid te maken met de twee Gallische Alpenregio's.

Bronzen beeld van de rustende Pugilist dat diende om een Romeins gebouw te decoreren (eerste eeuw v.C.). De handen vertonen de details van een soort handschoen van leren riempjes met lood versterkt (Het oude Rome, P. 113).

De Romeinse maatschappij in de Ijzertijd

Rome ontstond uit zeven Latijnse[57] nederzettingen –de eerste die ontstond was Palatinus- op heuvels ten oosten van de Tiber. Tussen de heuvels was er een moerassig gebied. Het gebied rond Rome was een vruchtbare vlakte, niet rijk aan grondstoffen.

Net zoals in Athene bestond er een volksvergadering als wetgevende macht. Patriciërs die afstamden van vooraanstaande families en (rijkere) plebejers die tot het gewone volk behoorden maakten er deel van uit. De uitvoerende en rechterlijke macht lag bij twee verkozen consuls die werden bijgestaan door magistraten. De senaat had slechts een raadgevende taak, maar had heel wat invloed en bepaalde de buitenlandse politiek. De plebejers hadden hun eigen politieke leiders, de volkstribunen, die een vetorecht hadden[58].

De veroverde gebieden zouden Romeinse provincies worden waarvan de inwoners geen rechten hadden, wel belastingen dienden te betalen. Door een toename van de handel zouden ook hier de kleine boeren het moeilijk krijgen en konden ondernemende plebejers zich tot rijke kooplui opwerken. Tijdens hun veroveringstochten en oorlogen werden heel wat krijgsgevangenen gemaakt die als slaven die naar Rome werden gevoerd.

Romeinse burgers dienden hun dienstplicht te voldoen in het leger. Ze dienden aanvankelijk zelf in te staan voor hun wapenuitrusting. Nadien kwam een eerste reorganisatie. De bevolking was toen ingedeeld in vijf inkomensklassen (census), die nog eens onderverdeeld was in centuriën. Des te meer belastingen iemand betaalde des te hogere militaire functies hij kreeg. Daarna kwamen de soldaten van de cavaleriekorpsen, en helemaal onderaan de soldaten van de infanterietroepen. Na een tweede reorganisatie (Marius, tweede eeuw v.C.) bestond er een beroepsleger.

Om de veroverde gebieden enerzijds te blijven verdedigen tegen agressies van buitenaf, en anderzijds ook om het land in cultuur te brengen, werden burgers naar deze nieuwe kolonies gestuurd. Een deel van het veroverde gebied werd hun eigendom. De oudste kolonies die soms dateerden uit de periode van de koningen, werden bevolkt door burgers van het Latijnse verbond.[59] Er werden gewoonlijk een 1500-tal kolonisten (meestal plebejers die hun burgerrechten hadden opgegeven in ruil voor landbezit) naar toe gestuurd. Men had er eigen wetten en magistraten, men diende geen belastingen aan Rome te betalen. Ze dienden wel in te staan voor de verdediging van de landsgrenzen.
Er bestonden ook kolonies gesticht door Romeinse burgers (bv. Ostia, Parma, Modena) die geleidelijk aan de verdedigingstaken van de Latijnse kolonies overnamen. Deze kolonies werden bevolkt door een 300-tal Romeinse burgers. Als er voor nieuwe kolonies niet genoeg burgers beschikbaar waren, sprak men van een *municipium*[60] (gemeente). De lokale inwoners kregen dan bepaalde burgerrechten. Dit systeem zou geleidelijk aan overal ingevoerd worden, ook in de Latijnse kolonies. Pas in de eerste eeuw v.C. werden er terug nieuwe kolonies opgericht om land te kunnen geven aan legerveteranen.
Er werd een ander bestuurssysteem gehanteerd voor de provincies, de gebieden buiten Italië zelf. Zij werden bestuurd door magistraten die tot de Romeinse senatorenklasse behoorden. De eerste

[57] Latijnen waren een van de Italische stammen.
[58] Er waren toen ook politieke leiders van de andere strekkingen zoals de democraten, de conservatieven en de senaatsklasse.
[59] Rome sloot zich hier bij aan in 493 v.C. Het verbond werd ontbonden in 338 v.C. Men sprak van Latijnse kolonies, later ook van Romeinse kolonies. De Romeinse kolonies stonden meer in voor de kustverdediging;
[60] Pompeji werd geregeerd door Etrusken en Grieken en viel tegen het einde van de vijfde eeuw v.C. in handen van de Samnieten die in 310 v.C. bondgenoten van Rome werden. Kort nadien werd Pompeji een municipium.

provincies waren Sardinië, Sicilië en Corsica. De inwoners van de provincies hadden geen burgerrechten, en dienden wel een grondbelasting aan Rome te betalen.

De gebouwen van de Romeinen

In een typische Romeinse stad woonden de mensen in *insulae* of in een *domus*[61]. Een insulae was een soort huurkazerne of trappenhuis waar verschillende mensen –meestal plebejers- samenwoonden op verschillende verdiepingen[62]. Daarnaast waren er afzonderlijke huizen (domus) die van verschillende kwaliteit waren. Overal in de stad waren er winkels (tabernae) en ambachtshuizen.
Tot het einde van de derde eeuw v.C. sprak men van huizen uit de Etruskische-Italiaanse periode waarbij men via de ingang doorheen een gang naar een binnenplaats (*atrium*) ging waar een waterton (*impluvium*) stond voor opvang van regenwater. Rondom het atrium lagen de slaapkamers (*cubicula*) en verder waren er het *tablinum* waar de eigenaar zijn gasten ontving, het *triclinium* dat de eetkamer van de familie was, de keuken en kleiner kamers (*alea*).
Vanaf de tweede eeuw v.C. bouwde men meer in een Grieks-Romeinse stijl met grotere en meer luxueuze huizen voorzien van een *peristilum*, een met zuilen omringde tuin.
Gewone Romeinse huizen kenden een eerder bescheiden meubilair, met vaak bedden en tafels van gemetselde steen. De kamers werden verwarmd met komforen, een soort vuurkommen op poten. Vaak was er ook een klein heiligdom waar de huisgoden (lares) vereerd werden, en waar ook wassen portretten van de voorouders geplaatst waren.
Vanaf de vierde eeuw v.C. begonnen de Romeinen verharde heirbanen aan te leggen die Rome verbonden met de omliggende steden en provincies. Deze wegen werden vakkundig aangelegd door een soort gracht te graven die opgevuld werd met keien en afgedekt werd met grote platte stenen.
Het forum was meer een centrale plaats waar tempels voor de goden werden opgericht, en waar er politieke redevoeringen werden gehouden. Overal in de stad waren er diverse ontspanningsmogelijkheden voor de bevolking, gaande van badhuizen (thermen), theaters – aanvankelijk in hout- voor toneelvoorstellingen, circussen met bv. wagenrennen, en amfitheaters voor sportwedstrijden. Deze plaatsen waren door het talrijk aanwezige publiek vaak ook ideaal om aan politieke propaganda te doen.
Onder de koningen was Rome zelf al een ommuurde stad en was er al een centraal forum. Ze bouwden toen ook de eerste tempels voor de goden, ook het Circus Maximus[63] (wagenrennen). Vaak hing de bouwwoede ook samen met rustigere periodes voor of na oorlogen. In 312 v.C. werd het eerste aquaduct gebouwd dat de stad voorzag van water[64]. Qua stadsplanning was het oude

[61] In de periode van Latium woonde de bevolking nog in hutten.
[62] Als bouwmateriaal gebruikte men gemetselde steen bedekt met bakstenen. Men bereikte soms een hoogte van 30 m. Slechts enkele van deze insulae zijn nog terug gevonden. Door kalk ($CaCO_3$) fijn te vermalen met puzzolaan, een vulkanisch Al-silicaatgesteente, op hoge temperatuur ontstond Ca-Al-silicaat. Door dit te mengen met water, ontstond een metsbare pasta die door chemische hydradatie leidde tot verharding. Dit Romeinse cement werd al gebruikt tijdens de republiek. Eerder was dit al gekend bij de Minoïsche beschaving op Kreta. Romeins beton is een mengsel van cement en stenen.
[63] Is gelegen aan de voet van Palatijnse heuvel en heeft een elliptische vorm (664x123 m).
[64] Het Aqua Appia-aquaduct was ca 16,5 km lang en leidde het water van een buiten Rome gelegen waterbron via een buizensysteem naar het centrum van de stad. Door het hoogteverschil van 10 m tussen bron en aftappunt en de inwerking van de zwaartekracht bekwam men stromend water. De buizen liepen deels ondergronds en bij moeilijke terreinen (bv. valleien) bovengronds in de typische boogvormige aquaducten. Het hele systeem was op technisch en architectonisch vlak een technisch hoogstandje. Bij de badhuizen maakte men gebruik van vuren om het warme water te doen stijgen en naar de baden te leiden. Ook in de provincies worden er aquaducten aangelegd.

Rome nogal op een chaotische manier gegroeid in tegenstelling tot later vele andere Romeinse steden.[65]
Vanaf de tweede eeuw v.C. werden overal basilica's opgericht, grote gebouwen naar hellenistisch ontwerp die dienden voor politieke en handelsdiscussies. Het is ook de periode voor de vele kopieën van Griekse beelden en vele hellenistische beeldhouwers verhuisden naar Rome. Pas nu werden de oorspronkelijke praktische utiliteitsprincipes en de ceremoniële functies die aan de basis lagen van de Romeinse kunst, meer vervangen door een decoratieve kunstvorm in de huizen van de rijke burgers en in openbare gebouwen[66].
Bij de monding van de Tiber, was de stad Ostia gelegen, die diende als havenstad voor Rome en langs waar sinds 200 v.C. graan werd aangevoerd.

De tempel van Saturnus opgericht in 498 v.C. door consul Titus Larcius, fungeerde als een publieke schatkamer (o.a. bewaring van de decreten van de senaat) en werd later herbouwd en gereconstrueerd. De tempel bevindt zich op het Forum Romanum waar zich o.a. ook de tempel van Vesta –die zou dateren uit de achtste eeuw v.C.- bevond, de tempel van de Eendracht (367 v.C.) opgericht ter herinnering van de overeenkomst tussen het volk en de patriciërs, en de basiliek Aemilia (179 v.C.). Dwars door het Forum loopt de Via Sacra (uit Rome van oorsprong tot heden, P. 31).

[65] Zo werd Pompeji in de eerste eeuw v.C. vernieuwd met thermen, een forum, een amfitheater en werden de straten geplaveid. Eerder waren er ook al tempels en een basiliek gebouwd.
[66] Bij opgravingen in Pompeji werden in 1861 een mozaïek opgegraven die Alexander de Grote voorstelt tijdens de slag bij Isus. Het werk is gemaakt tussen de eerste en tweede eeuw v.C. en is waarschijnlijk geïnspireerd op een origineel Grieks schilderwerk uit de vierde eeuw v.C (uit Het oude Rome, P. 181).

EUROPA

Bij het begin van de Ijzertijd leven er overal in Europa stammen die onder leiding van hoofdmannen hun land bewerken, kuddes dieren hebben en de bronstechnologie al kennen. Enkel in Noord-Scandinavië trekken er nog jager-verzamelaars rond. Een aantal Indo-Europese volkeren zullen in een eerste fase de geschiedenis van dit continent vormen: de Italiërs (Rome), de Grieken (verschillende stammen), de Kelten, de Slaven en de Germanen.

Na een eerste migratiegolf op het einde van de Bronstijd, leven er in West- en Zuid-Europa (Noord-Spanje) de Kelten, een volk dat al voor het begin van de Bronstijd zich had gevestigd in Midden-Europa en oorspronkelijk uit de steppenvlakte ten noorden van de Zwarte Zee kwam. Ze brachten toen hun paarden[67] mee én de Indo-Europese taalvariant, het Keltisch, ook hun grafrituelen. Hun Halstatt-cultuur, ontstaan vanaf 1.200 v.C. in de Late Bronstijd uit de Urnenveldcultuur, had zich eveneens vanuit Midden-Europa in de eerste fase van de Ijzertijd (800-500 v.C.) over gans Europa (nu ook onze streken), tot in Brittannië en het Iberische schiereiland, kunnen verspreiden. Dit viel samen met een tweede Keltische migratiegolf (vanaf 800 v.C.).[68] In Zuid-Spanje ontstaat ten zuiden van het gebied van de Keltiberiërs, het koninkrijk Tartessos dat zal beïnvloed worden door de naburige Fenicische kolonies. Rond 500 v.C. spreken Griekse geschiedschrijvers voor het eerst over de Kelten.

De Halstatt-cultuur ontwikkelde zich aan het meer van Halstatt nabij Salzburg (Oostenrijk). Het was een belangrijk economisch centrum geworden waarbij de zoutmijnen centraal stonden. Er werd heel wat handel gedreven met de Grieken, over het land. Omstreeks de 7de eeuw zouden handelsroutes meer naar het westen verschuiven, wat de Keltische migratie zou kunnen verklaren. De mijngangen werden er in 1846 ontdekt door de lokale mijndirecteur (Ramsauer). Hij opende er 980 graven, waarvan er enkele 10-tallen krijgersgraven waren met rijke bronzen en ijzeren grafgiften. Ongeveer de helft van de overledenen werd gecremeerd, de andere helft gewoon begraven. De krijgers waren bijna allen gecremeerd. Het typische aardewerk van de Halstatt-cultuur is versierd met opvallende geometrische patronen (bv. driehoeken) begrensd door zigzag- en evenwijdige lijnen.

Vanaf ongeveer het midden van de Ijzertijd (400 v.C.) vallen de Kelten het noorden van Italië aan waar ze de Etrusken zullen verslaan. Ze vallen kort daarna ook Rome aan en trekken ook nadien (3de eeuw v.C.) naar de Balkan waar ze de Thraciërs en zelfs de Grieken aanvallen (verwoesting Delphi). In Anatolië wordt Galatia gesticht. Ze hebben op dat moment het grootste deel van Europa in hun bezit. In de 2de eeuw v.C. zijn ze op weg naar een staatsvorming in Midden-Frankrijk en groeien er overal versterkte centra, de oppida. Deze staatsvorming wordt afgebroken door de opkomst van de Romeinen, en door onderlinge rivaliteit tussen de stammen. De Romeinse legioenen hadden voordien eerst de Keltische gebieden in Noord-Italië en in Spanje veroverd, en nadien ook deze op de Balkan. Tijdens de eerste eeuw v.C. zitten de Kelten geklemd tussen de Romeinen die hun rijk noordwaarts uitbreiden en de Germanen, die oprukken vanuit het noorden en het oosten. Nadat Caesar Gallië heeft veroverd, blijft er van de Keltische cultuur in Europa niet veel meer over.[69]

In de 5de eeuw v.C. was in Duitsland en Frankrijk de La Tène-cultuur tot ontwikkeling gekomen, in het gebied ten westen van het ontstaansgebied van de eerdere Halstatt-cultuur. La Tène kwam voort uit Halstatt, maar kende ook Etruskische en Scytische invloeden. In de periode die volgt verspreidt La

[67] In het Late Neolithicum had men al wagens die door paarden werden voortgetrokken. Het echte paardrijden zelf ontwikkelde zich pas voor het eerst in de Bronstijd.
[68] Rond 1.000 v.C. was er een eerste migratiegolf naar West-Europa waarbij de Urnenveldcultuur verspreid werd.
[69] Het Keltisch wordt nu nog door een minderheid van de mensen in Ierland, Schotland, Wales en Bretagne gesproken. Hier en daar wordt het nog onderricht in de scholen.

Tène zich over West-Europa, maar bereikt nooit Spanje. Keltische voorwerpen zoals sieraden, wapens en aardewerk werden nu meer met cirkels, spiralen, afbeeldingen van mensenhoofden,… versierd. De eerste La Tène-voorwerpen werden in 1857 door een amateur-archeoloog (Kopp) ontdekt in het gelijknamige dorpje nabij het meer van Neuchâtel (Zwitserland). In de buurt zouden nadien nog opgravingen plaatsvinden waarbij o.a. twee bruggen, een steiger, vijf huizen werden blootgelegd. Er werden ook heel wat ijzeren wapens in het water teruggevonden, en het feit dat deze nooit gebruikt waren, kan er wellicht op wijzen dat het hier om een offerplaats ging.

In Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland leven in het begin van de Ijzertijd een ander Indo-Europees sprekend volk, de Germanen. Rond 350 v.C. had de Griekse zeevaarder Pytheas van Massilia al de Westeuropese kusten verkend en in een reisverslag melding gemaakt van deze stammen. Op het einde van de Ijzertijd zullen de Cimbren en Teutonen vanuit Denemarken zuidwaarts trekken en Keltische bondgenoten van de Romeinen, de Taurisci, aanvallen in de Alpen. Deze Germaanse volkeren trekken dan verder Gallië binnen waar ze op het einde van de 2^{e} eeuw v.C. definitief verslagen worden door de Romeinse legioenen, die kort daarop beslissen om hun rijk noordelijk uit te breiden om verdere invallen te voorkomen.

In de Vroege Ijzertijd kent men in Rusland het gebied van de Slaven die voorheen ook al uit de zuidelijke steppen ten noorden van de Zwarte Zee waren gekomen. Ze ontwikkelen er de Chernoles-cultuur, in het moerassige gebied gelegen ten zuiden van de Balten en tussen de Weichsel in het westen en de Dnjepr en Don in het oosten.

Het is op te merken dat de Europese aardewerknijverheid (verschillende soorten bekers) zich manifesteert in plaatsen waar Indo-Europese stammen zijn binnengevallen. Van hieruit start een verspreiding over zowat gans Europa, vermoedelijk door handelscontacten. De echte volksverhuizingen van deze stammen (Kelten, Germanen, Slaven) over Europa gebeuren pas later. In de Bronstijd ontwikkelt zich dan verder de bronstechnologie en nadien de Urnenveldcultuur die zich eveneens op vermoedelijk een gelijkaardige manier over Europa verspreiden. Pas vanaf 1000 v.C. trekken de Kelten de rest van Europa binnen en verspreiden de Urnenveldcultuur, en nadien de Halstatt-cultuur. De Germanen en de Slaven lijken deze metaaltechnologieën pas later te leren kennen, en vallen ook andere Europese streken pas later binnen.

Bij het begin van de IJzertijd zijn al deze stammen geëvolueerd tot hoofdmanschappen (complexe landbouwsamenleving) waarbij er dus verschillende beker- en metaaltechnologieën zich verder ontwikkelen. Andere Indo-Europese volkeren zoals de Ariërs, de Hettieten, en later ook de Parthen, de Sakas, de Frygiërs, zouden dan al verder staan en staten vormen. Het grote verschil was, dat deze laatsten onmiddellijk een andere beschaving aanvielen, terwijl de Europese stammen terecht kwamen in een ander inheems stammengebied. Enkel de Kelten zouden bijna tot een staatssamenleving kunnen evolueren. De evolutie van eenvoudige landbouwsamenlevingen tot complexe, en later tot rijken, gebeurt dus voor het eerst in een gunstige landbouwgordel waar dan ook de eerste beschavingen ontstaan. Hetzelfde gebeurt pas later en trager in Europa en in andere streken. Met hun paarden in het Late Neolithicum beginnen verschillende steppevolkeren de oude beschavingen binnen te vallen, dit gebeurt dus ook in Europa zelf. En steeds zal er een soort kruisbestuiving ontstaan tussen de inheemse en de binnenvallende landbouwsamenlevingen.

Het steppengebied waar de nomaden met paarden hun ontstaan kenden, lag vanaf Oost-Europa en over Centraal-Azië tot Mantsjoerije (ten noorden van China). Het was omwille van het klimaat een minder geschikt landbouwgebied waar aan het begin van de Ijzertijd zich verschillende complexe landbouwsamenlevingen hadden gevormd, enkel ten noorden van China waren dit nog eenvoudige landbouwsamenlevingen (herders). Al deze volkeren hadden zich gespecialiseerd in het weiden van

kudden runderen, paarden, schapen en geiten. In de Bronstijd had men de paarden leren berijden, zodat men kort daarna in feite bijna overal overging tot een louter nomadenbestaan.[70] In het westelijk steppengebied, ten noorden van de Zwarte Zee en de Kaspische Zee, leefden de Cimmeriërs, die door een ander volk, de Scythen, vanuit het oosten op de vlucht werden gedreven. Ze komen vervolgens in Anatolië terecht waar ze op hun beurt de Frygiërs onder de voet lopen. De Scythen zouden ruilhandel drijven met de Grieken, ook het Perzische rijk bedreigen, en werden op hun beurt opgejaagd door de Sarmaten, weer een ander steppevolk. Meestal bleven de nomaden in hun steppegebied waar ze genoeg grasvelden hadden voor hun paarden. Soms bleven ze wel na een inval ter plaatse en namen dan de levenswijze van het grotere, inheemse volk over. In het Verre Oosten maakten de nomaden die op de Mongoolse steppe leefden, de overgang naar een volledig nomadisch bestaan pas later. Ze vormden er de Xiongnu-staat die vanaf de 3de eeuw v.C. het Chinese rijk regelmatig zou beginnen aanvallen. Ze dwongen andere nomaden in het westen verder weg, waardoor o.a. de Sakas hun invallen in Indië zouden beginnen.

<u>De mens en zijn talen in de Ijzertijd</u>

De oertaal van de mens is meer dan 100.000 jaar geleden al ontstaan en bestond vermoedelijk uit klanken die een bepaalde betekenis hadden.
De voertaal die in de IJzertijd door het grote deel van de bevolking werd gesproken was dus gebaseerd op klanken die wellicht als een soort dialect uit de vroegere oertaal ontstaan zijn in de regio's waar de eerste stammen zich vestigden en de landbouw leerden kennen. Zo kent men de Semietische[71] talen in het Midden-Oosten en de Indo-Europese talen die zich in het steppengebied ten noorden van de Zwarte Zee ontwikkelen.

In de Bronstijd migreren vele volkeren richting de oude beschavingen en brengen hun taal mee zoals de Indo-Europese talen van de Hettieten in Anatolië en het Sanskriet (Indo-Iraans) van de Ariërs. Deze laatste verdrijven de Dravidisch[72]-sprekende stammen die in de Indusvallei woonden nadien naar het zuiden van Indië.

In deze periode migreren ook de Myceners richting Griekenland. Andere stammen die toen op de Balkan leefden waren de Illyriërs en de Thracofrygisch sprekende stammen. Het zijn alle van oorsprong Indo-Europese stammen afkomstig uit de steppen. In de rest van Europa waren er nog andere Indo-Europese stammen zoals de Kelten, Germanen, Slaven, de Italisch sprekende stammen en de Baltisch sprekende stammen. In de gebieden waar er nog jager-verzamelaars leefden, sprak men o.a. nog een Oeraalse taal.[73]

[70] Er wordt een onderscheid gemaakt tussen eenvoudige landbouwsamenlevingen waarbij de sedentaire landbouw centraal staat (dit kunnen dus ook seizoensnomaden zijn) en echte nomaden die voortdurend met hun paarden en hun kudden rondtrekken. De eerste groep nomaden trekt vooral in de Bronstijd en de periode vooraf, naar hun buren. De tweede groep nomaden doet dit vooral in de Ijzertijd.
[71] Arabische nomaden of Semieten bevolken als eerste het Midden-Oosten. O.a. Arameeërs vormen één van deze nomadische stammen die in de omgeving van de Levant wonen. Ook het Hebreeuws is een Semietische taal. Het Aramees geraakt verspreid in het Midden-Oosten in de Ijzertijd, voordien was dit vooral het Akkadisch (=Semietisch).
[72] Dravidisch is geen Indo-Europese taal.
[73] Fins en Hongaars behoren tot de Fins-Oegrische taak van het Oeraals. De Samojeden die naar Siberië trokken spreken een andere Oeraalse taal. Mogelijk trok de Oegrische tak vanaf 6.000 jaar geleden zuidwaarts.

In de IJzertijd verdrijven de Frygiërs de Hettieten in Anatolië, komen ook de Armeniërs[74] mee uit de Balkan en verschijnen de Indo-Iraanse Perzen, Meden en later Parthen in het oosten van Mesopotamië. In Europa zal het Grieks uit het Myceens ontstaan en een wereldtaal worden. Uit het Italisch zal het Latijn ontstaan dat vanuit Rome een groot deel van Europa zal bereiken en het Keltisch zal doen verdwijnen.

Binnen de Griekse taal bestonden er vier hoofddialecten, waaronder het Ionisch. Het Attisch, de taal van Athene, zou binnen het Ionisch uitgroeien tot de belangrijkste taal van Griekenland, het Koinè, de 'gemeenschappelijke taal'. Tal van woorden blijven nog altijd tot onze huidige woordenschat behoren als erfenis. We geven hieronder enkele voorbeelden:

- Antropologie (uit *anthropos* =mens en *logia* =studie)
- Aristocratie en democratie (uit *aristos* =beste, *kratein* =heersen en *demos* =volk)
- Bibliofiel en biografie (uit *biblos* =boek, *philein* =beminnen, *bios* =leven, *graphein* =schrijven)
- Chronometer (uit *chronos* =tijd en *metron* =maat)
- *Kosmos* =wereld, t*heos* =god, *chroma* =kleur, *helio* =zon, *agros* =akker
- Pedagoog (uit *paidos* =kind en *agein* =leiden)
- Microscoop (*mikros* =klein en *skopein* =kijken)
- Megalomaan (uit *megalos* =groot en *mania* =waanzin)
- Pandemie (uit *pan* =alles en *daimon* =demon)
- Protagonist (uit *proto* =eerst en *agon* =strijd)
- Pseudoniem (uit *pseudein* =liegen en *onoma* =naam)
- *Stetos* =borst, *kardia* =hart, *eros* =liefde, t*hermos* =warmte, *psyche* =ziel, *pharma* =kruid
- Filosoof (uit *philein* en *sophia* =wijsheid)
- Technologie (uit *techne* =vaardigheid en *logia*)

Phlippos en zijn zoon Alexander de Grote, zouden het Attisch op het einde van de Ijzertijd tot de officiële taal van eerst heel Griekenland en later als internationale omgangstaal in de andere oude beschavingen invoeren. Zelfs in Rome zou men bij armen en slaven even vaak Grieks als Latijn spreken.
De Grieken kenden de Kelten als *keltoi*. De Romeinen namen naast de paardrijkunst ook heel wat woorden over van de Kelten zoals *caballus* =trekpaard, *charrue* =ploeg, *carrus* =een vierwielige kar. Ook heel wat plaatsnamen verwijzen nog naar hun Keltische oorsprong.
Het Latijn zou o.a. blijven voortleven in heel wat termen die voortsproten uit het Romeins recht, en net zoals in het Grieks er naast een volkstaal (*koiné*) ook een meer beschaafde taal zou ontstaan, zou dit bij het Latijn eveneens het geval worden.

5.000 jaar geleden ontstond dan het eerste schrift dat bestond uit tekens en symbolen die gebruikt werden voor o.a. het innen van de eerste belastingen, voor het verhandelen van landbouwproducten. Hieruit ontstond in de Bronstijd eerst het spijkerschrift en nadien het hiëroglyfenschrift. Deze schriftsystemen werden in zowat alle oude beschavingen gebruikt, meestal door een beperkte elite. Ook het fonetische alfabet ontstaat dan in de Levant, en vormt de basis voor de belangrijke schriftsystemen uit de Ijzertijd in het Midden-Oosten (Aramees) en in Europa (Grieks en Latijn). Met deze belangrijke schrijftalen zullen ook gedichten, toneelstukken, historische gebeurtenissen neergeschreven worden. Waar de spreektalen of oertalen eerst ontstaan zijn samen met het verschijnen van de landbouw, zullen nadien dus (fonetische)

[74] Ook het Armeens is een Indo-Europese taal. Ze vestigen zich dan in hun huidige vaderland.

schrijftalen opduiken bij een kleinere elite. Deze schrijftalen zullen geleidelijk aan zowat overal gebruikt gaan worden.[75]

Het leven van de Keltische stammen[76]

De Kelten leefden in de Ijzertijd nog in stamverband en spraken een gemeenschappelijke taal en hadden een culturele identiteit die genoemd werd naar een archeologische vindplaats in Oostenrijk, de Halstatt-cultuur. Het waren landbouwers die ook vee teelden. Dit is wellicht een van de redenen voor hun migraties over het Europese continent, op zoek naar nieuwe graslanden. Ze dreven ook ruilhandel met Grieken en Romeinen: landbouwproducten, wijn, tin, zout (voor de bewaring van voedsel).., barnsteen (versteend dennenhars, gebruikt voor sieraden),… In de graven van Keltische edelvrouwen (Vix, 530 V.C.) werden ook Griekse gouden halsringen en bronzen wijnkruiken teruggevonden. Ijzeren voorwerpen werden ingevoerd. De Kelten waren de uitvinders van o.a. het hoefijzer, van houten wielen met ijzeren banden, van het houten vat[77], de maliënkolder (=harnas van geweven smeedmetalen ringetjes), ook van tarwebier. De gemiddelde leeftijd in die tijd bedroeg ongeveer 27 jaar.

Keltische mannen en vrouwen waren trots op hun uiterlijk. De vrouwen droegen meestal kleren die bestonden uit rechthoekige stukken stof die werden samengehouden door sierspelden (bv. bronzen sierspelden (*fibula*), Hongarije, ca. 300 v.C.).[78] Ze hadden ook gouden oorhangers[79],ringen, halskettingen (*torque*), haarspelden, bronzen en glazen armbanden en gebruikten bronzen spiegels. Ook persoonlijke hygiëne was van belang, getuige hiervan is het gebruik van zeep op basis van varkensvet en aromatische kruiden, een gebruik dat zelfs de Romeinen nog niet kenden.

Vlas was toen ook al vaak de grondstof –naast schapenwol- voor het maken van kleding. De zaden werden ook gebruikt voor verlichtingsolie. Hun kleding was vaak opvallend en kleurrijk door het gebruik van talrijke natuurlijke kleurstoffen. De mannen droegen broeken (*bracae*), halflange *tunica* en mantels. Schoeisel was uit dierenleder gemaakt.

Aan het hoofd van een Keltische stam stond een raad samengesteld uit de oudste edelen én de druïde[80], die de geestelijke leider was, recht sprak en les gaf. Er werd jaarlijks een stamhoofd gekozen wiens autoriteit afhing van zijn moed en rijkdom[81] en zich vaak diende te meten met zijn concurrenten. Samen met de raad besliste deze hoofdman over het voeren van oorlogen, het sluiten van vredesbestanden, het innen van belastingen. De rest van de samenleving bestond uit

[75] Dit hangt bv. samen met de hellenisering van het rijk van Alexander de Grote en zijn opvolgers. Opmerkelijk is dat ook het Aramees als schrijftaal in zowat het ganse Midden-Oosten zal gaan gebruikt worden.
[76] Veel van wat over de Kelten geweten is komt van Griekse en Romeinse historici.
[77] Werden gemaakt door planken te buigen en te omringen met ijzeren duigen.
[78] Historia 2, P. 106.
[79] Men gebruikte hiervoor gedreven goud, ook gouddraden.
[80] Afgeleid van het Keltische *druveid* dat verwijst naar de eik (kenner van de eik).
[81] Regelmatig kon men na stammenoorlogen heel wat oorlogsbuit maken wat de krijgerselite ten goede kwam. Hierdoor steeg de verdienste van bepaalde vooraanstaanden (aristocraten) om tot stamhoofd gekozen te worden. Om dit te tonen werden vaak grote feesten georganiseerd.

de bevoorrechten (krijgers, handwerklieden en barden[82] die onderricht gaven en gedichten maakten over de goden en de helden), verder de vrije boeren en handelslui, en de onvrije slaven. Keltische vrouwen kenden meer rechten dan de Romeinse of Griekse, sommigen werden zelfs stamhoofd of priesteres. [83]

Druïden kenden een lange opleiding om allerlei historische, politieke[84], juridische, medische,… thema's uit het hoofd te leren en te onthouden. Om deze mystieke kennis niet te delen met anderen, werd er voor gekozen dit niet op schrift te zetten. De druïden zelf hadden wellicht wel kennis van het schrift. Hun invloed op de Keltische samenleving was groot.

Galliërs[85] woonden in hoeves met binnenin centraal een open vuurhaard. Er werd gestookt met hout, turfblokken, ook dierenmest. De vuurhaard bestond uit een ondiepe kuil waarboven een aan de nokbalk opgehangen bronzen ketel hing. Vuur werd geroosterd met spiesen die op aardewerk vuurbokken lagen. Buiten een lage tafel was er weinig meubilair. Men zat op huiden van dieren, of op stro, en men sliep er ook op (ook op bedden van gedroogde bladeren). Bij de inboedel was vaak een weefraam, houten emmers, een spintol en een kweerne[86]. Buiten stond een aardewerk broodoven. Gezien er nogal vaak verhuisd werd, waren vooral makkelijk mee te nemen voorwerpen belangrijk. Landbezit was meer een zaak van de stam, dan van het individu.

Men at granen[87] die geroosterd werden boven het vuur, ook meelpap en –koek. Populaire granen waren tarwe, gerst, gierst en haver. Spelt en emerkoren waren oude tarwesoorten die goed gedijden op schrale gronden. Varkensvlees was veruit de favoriet. Runderen (ossen) dienden om het land te bewerken en als trekdier. Melk kwam van schapen en geiten. Paardenvlees werd niet gegeten. Paarden en runderen graasden in met struiken en hagen afgeschermde graslanden. Ook wild zoals everzwijn[88] kwam soms op tafel. In de talrijke rivieren en zeeoevers haalde men bv. snoek en paling als aanvulling. Het enige zoetmiddel dat bestond was honing. Qua groenten en fruit stonden er linzen, erwten, bonen, bladgroenten, allerlei noten en bessen[89] op het menu.

[82] Barden zouden vaak gebruik maken van lyrische, vaak onduidelijke teksten wat te maken had met beschermen van hun eigen mystieke kennis. Dit zou ook een verklaring zijn voor de vaak moeilijk te begrijpen Keltische mythen.

[83] In Gallië zijn er hier wel geen voorbeelden van bekend. Vrouwen, kinderen en ouderlingen werden vaak eerst in veiligheid gebracht bij onlusten. Polygamie was er veelvoorkomend.

[84] Ze onderwezen nieuwe vorsten in o.a. de plichten van het hoofdmanschap en leerden zelfs krijgers de regels van de strijd.

[85] De dagelijkse gewoonten van een volk kunnen soms sterk verschillen afhankelijk van de regio en de periode. Ook de sociale klasse speelt een rol. Bij de elite was alles wat luxueuzer en meer overvloedig.

[86] Spintol=dun rond stukje hout met bv. een ring in aardewerk. Kweerne=handmolen om graan te malen.

[87] De landbouwers uit de Ijzertijd hadden al een lange ervaring met het bewerken van het land. Volgens historici, zoals de Gentse professor Jean Bourgois, haalde men bij de Noord-Belgische stammen goede graanrendementen waardoor men de groeiende bevolking kon voeden, en kon overwinteren. Om het land te bewerken beschikte men over typische gereedschappen zoals harken uit eikenhout versterkt met ijzer, rieken in hout of been, ijzeren ploegscharen, houten eggen. Soms waren er ook meer vernuftige werktuigen 'oogstmachines' waarbij ossen een tweewielige kar voortduwden met vooraan houten bladen die het graan samenduwden, dat dan door landarbeiders die vooraan liepen kon worden afgesneden.

[88] Everzwijnen leken toen nogal op de gedomesticeerde varkens. Bij de Kelten waren everzwijnen dieren uit het woud, met vaak goddelijke eigenschappen.

[89] Fruitbomen zouden pas later door de Romeinen ingevoerd worden.

Afbeelding gereconstrueerde Menapische hoeve (op basis van archeologische vondsten te Kemzeke, www.gallischehoeve.be). De tweeschepige hoeve met een skelet uit eiken boomstammen uit de La Tène-tijd meet ongeveer 9,2 op 4,6 m en is 4,3 m hoog. Er is een rieten dak met vier vlakken dat bijna tot tegen de grond komt om bescherming te bieden tegen wind en regen. De muren uit wilgenvlechtwerk en de vloer werden met een mengsel van klei en stro bestreken. Naast de hoeve stond een spijker, een kleinere graanschuur[90], met een verhoogde bodem op vier palen. (uit De oude Belgen). Ook in het openluchtmuseum van Aubechies (www.archeosite.be) kan men de hoeves uit de Ijzertijd bezichtigen.

De Kelten en hun goden en mythen

Ook de Kelten vereerden net zoals de Grieken en Romeinen natuurgoden. Het hemelruim speelde zoals bij andere beschavingen een belangrijke rol: de regen en de donder/bliksem kwamen er vandaan en het was ook de plaats waar de zon zich bevond. Veelal waren bomen[91], wouden, heuvels en rivieren met vooral hun bronnen, gekend als heilige plaatsen. De Keltische goden waren vaak regionale goden, en men kende niet de hiërarchie van de godenwereld zoals die bij Grieken en Romeinen bestond. De Romeinen vereenzelvigden graag de Keltische goden met de hunne, en gaven ze ook Romeinse namen.

Dikwijls werden de goden afgebeeld via menselijke figuren op allerlei voorwerpen en sieraden en kon men aan hun attributen afleiden over welke god het juist ging. Taranis[92] was de donder- en

[90] Granen werden ook bewaard in ondiepe kuilen, of in grote aardewerk voorraadpotten.
[91] De eik was een belangrijke boom, hierin groeide een parasiterende plant, de maretak die gebruikt werd voor medicinale doeleinden.
[92] Zijn naam zou afgeleid zijn van het Keltische *taran* (=donder).

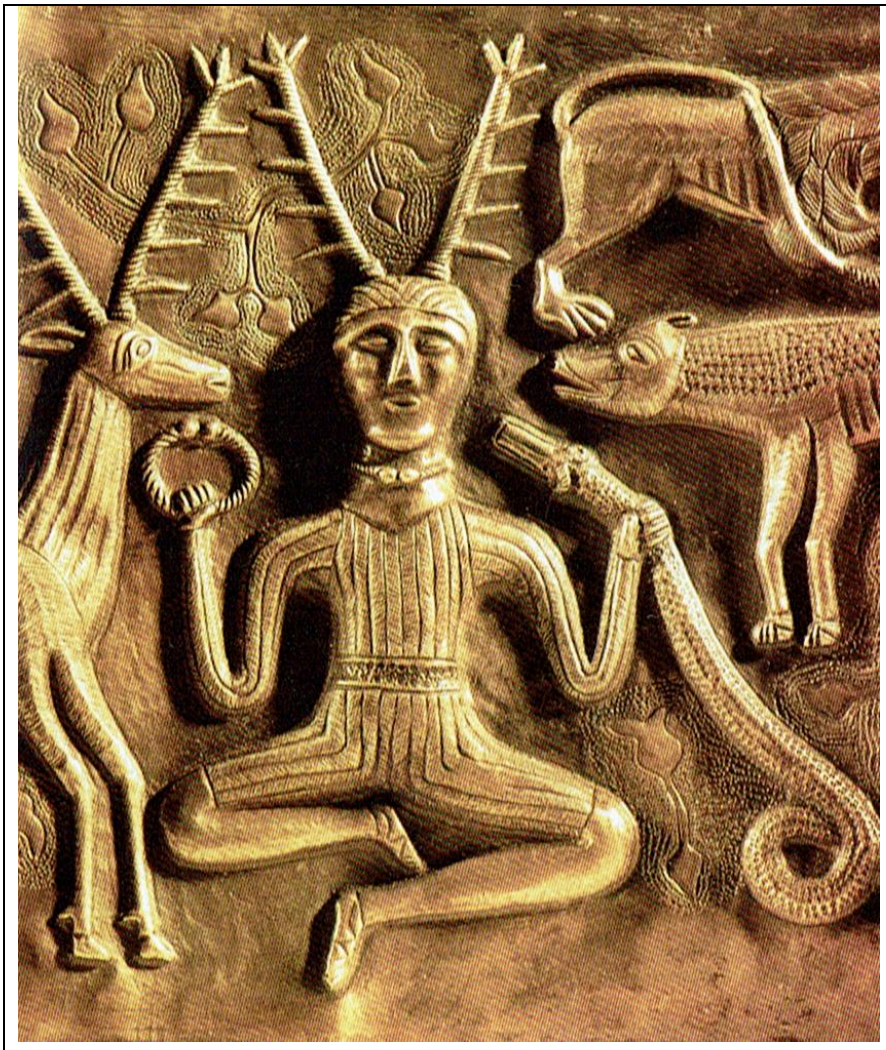
bliksemgod, hij wordt vereeuwigd met het wiel. Belanos was de lichtgod, Epona was de godin van de paarden[93]. Arduinna was een jacht- en woudgodin die meestal met een everzwijn werd afgebeeld en volgens vele bronnen aan de Ardennen was verbonden. Lugh was een populaire zonnegod[94], die besliste over vrede en oorlog en in het bezit was van een speer en slinger. Nehalennia was de Menapische godin van de handel, welvaart en vruchtbaarheid, en werd vaak in gezelschap van een hond afgebeeld.[95] Smertrios was de oorlogsgod van de Trevieren, en vermoedelijk ook van de Eburonen en Atuatici omwille van de nauwe banden tussen de drie stammen. Camulus was dan weer een Nervische oorlogsgod.

Om de goddelijke gunsten te bekomen, werden er onder begeleiding van de druïden offers gebracht. Zij traden op als tussenpersonen om met de goden te communiceren. In wouden werden bv. vierkantige offerplaatsen ontdekt, omgeven door grachten en muren van vlechtwerk.[96] Op sommige plaatsen werden er resten van mensenoffers (gebroken beenderen) of ceremonieel gebroken of gebogen wapens teruggevonden. Deze laatste werden nog altijd ook in meren en rivieren gegooid, wat sacrale plaatsen waren.

Vanaf de 12de eeuw na C. zouden barden hun kennis doorgeven aan Ierse monniken die met de Europese kersteningsgolf voor het eerst de oude Keltische geschiedenis op schrift stellen. Hun katholieke invloed zou echter heel wat van de authentieke waarden van de Keltische samenleving doen verdwijnen, en de Keltische mythologie werd maar ten dele belicht.

In een van de mytheverhalen van *Het boek der Invasies* wordt door de monniken verteld hoe Ierland bestuurd werd door koningen die elk met een van de drie[97] moedergodinnen waren gehuwd. Een andere godin huwde met een zekere Dagda, de stamvader van de Tuatha De Dannann die een belangrijke rol zouden spelen in de Ierse ontstaansgeschiedenis. [98] Toen de Milesiërs[99], voorouders van de Kelten, voor het eerst naar Ierland –Eriu of Eire- voeren, kwamen ze in conflict met de Dannans. Deze laatsten verloren de strijd en kregen slechts de onzichtbare wereld onder de grond als gebied om te regeren. Deze wereld kon betreden worden langs meren en grotten, die de grens vormden tussen de levende wereld en de wereld van de doden, maar ook via de Ierse grafheuvels.

[93] Er is een grote tempel voor haar in Titelberg (Groothertogdom Luxemburg).
[94] Lyon was het hart van de cultus voor Lugh/Lugus.
[95] Er werd in de 17de eeuw een offeraltaar ter ere van deze godin opgegraven op het eiland Walcheren. Honden waren verbonden met de dodenwereld van de Kelten en speelden een rol bij rituele offers.
[96] Bij de Menapiërs waren er dergelijke offerplaatsen gevonden in Aalter, Ursel, Kemzeke.
[97] Drie was een heilig getal bij de Kelten.
[98] De Dannans vormden een geslacht van goden.
[99] Milesiër zou afgeleid zijn van Mil Espain, kolonisten die vanuit Spaans Keltengebied de zee waren overgestoken. Hun nazaten werden de Gaels. Voor hen hadden o.a. de Filbrogs dit al gedaan. Van dit volk zijn er aanwijzingen die naar Keltische stammen leiden die vanuit Gallië naar Brittannië en Ierland waren getrokken.

Afbeelding Keltische bos- en dierengod Cernunnos (ca. 200 v.C., Gundestrupp/Denemarken) op een bronzen ketel. De god is afgebeeld met een hertengewei. Dierenfiguren zoals hier het hert en de slang, kwamen regelmatig voor in de Keltische kunst (bv. Historia P. 101). Cernunnos was gekend als de heerser van de onderwereld.

Van de prinsengraven en *oppida* van de Kelten, tot hun verovering door de Romeinen

Bij de overgang van de Bronstijd naar de Ijzertijd duiken er op verschillende plaatsen in Europa luxueuze graven op, die vermoedelijk niet van krijgers maar van Keltische prinsen (stamhoofden) afkomstig waren. Uit het Alpengebied (o.a. Vix in Frankrijk), maar ook westelijk van de Alpen werden er vele teruggevonden. Dit waren vaak hoger gelegen versterkingen die een natuurlijk afgebakend territorium (regionale handel) beheerste.[100] Met het verschijnen van deze prinsen, ontstonden er hiërarchische verschuivingen in de Keltische maatschappij waarbij de eerdere sobere urnengraven uit een vroegere periode nu verleden tijd werd. Dergelijke prinsen of stamhoofden bestuurden nederzettingen die soms vrij groot in oppervlakte waren (gemiddeld 2,5 à 5 ha). Hun bloeiperiode is te situeren in de 5de eeuw v.C.

[100] Zo waren er dergelijke hoger gelegen versterkingen ook in onze streken: voor de kuststrook en de Leievalle (Kemmelberg), voor het gebied tussen de Leie en de Schelde (Kooigem), voor het gebied tussen de Dender en de Zenne (Kester) en voor het gebied tussen Diile en Demer (Kesselberg). Uit De Oude Belgen, P. 38.

Er bestonden ook tal van grotere versterkte nederzettingen, de *oppida*, vaak tot tientallen en honderden ha groot die als hoofdplaatsen golden van verschillende kleinere stammen en van waaruit men ook internationale handelswegen te land en over het water controleerde. Ze waren omringd met hoge aarden wallen en grachten. In de aarden wallen van de grotere *oppida*, zoals Maching nabij Ingolstadt in Opper-Beieren, werden bomen verwerkt aan elkaar verbonden met smeedijzeren spijkers. Andere voorname *oppida* in Gallië waren Alesia, Gergovia en Bibracte. Door de ontoegankelijkheid van onze streken met moerassige gebieden aan de kusten, en de vele wouden zoals het Kolenwoud[101] in Midden-België en de Ardennen, komen er geen *oppida* en belangrijke internationale handelswegen voor.[102]

Er leefden in Gallia Belgica, dus in het gebied tussen de Rijn in het noorden en oosten, en de Seine en Marne (in het zuiden) verschillende Belgische stammen. Zij waren hier tijdens de tweede Keltische migratiegolf komen wonen, vanuit het kerngebied van de Halstattcultuur. De stammen leefden van elkaar gescheiden door rivieren, heuvels of onvruchtbaar niemandsland. Eerder waren er al mensen van de Urnenveldcultuur naar hier komen wonen, die op hun beurt hier mensen van de Laat-Neolithische klokbekercultuur aantroffen. De reden van deze migraties zijn niet altijd even duidelijk, en wellicht ging het vaak om handelscontacten en verliep dit alles eerder vreedzaam. Er ontstond ook een vermenging met de op dat moment inheemse bevolking. Toen de mensen van de Halstattcultuur arriveerden in de Late Bronstijd-Vroege Ijzertijd brachten ze het Keltisch als taal mee. Dit zou de voertaal worden van de elite, terwijl de bevolking nog het Indo-Europees van de Urnenveldcultuur sprak.[103] Er waren ook Germaanse stammen die de Rijn hadden overgestoken, en zich hier gevestigd hadden. Zij zouden verdreven zijn door andere Germaanse stammen. Ook hier sprak de elite Keltisch.

In de 2de eeuw v.C. waren verschillende Belgische stammen (o.a. Attrebaten) naar Zuid-Engeland getrokken en hadden zich daar gevestigd. Ze bereikten ook de oostelijke kusten van Ierland. De havens van waaruit ze vertrokken –ook voor latere handelscontacten- waren Boulogne-sur-Mer (Morinen, Atrebaten), Hulst, Middelburg en Oudenburg (Oostende) (Menapiërs).

Volgens U. Janssens[104] zijn de oudste heuvelgraven in België opgericht door de vertegenwoordigers van de klokbekercultuur, de rechtstreekse afstammelingen van de standvoetbekercultuur. De klokbekergraven werden geregeld aangetroffen in de nabijheid van tomben uit eerdere beschavingen. De doden kregen op hun 'reis' giften mee (bv. aardewerk, sieraden, wapens). Er kwamen heuvels met rondom grachten of paalkringen. Deze barrières hadden vermoedelijk een rituele betekenis: verhinderen dat de geesten van de doden zouden terugkomen naar de wereld van de levenden.
Omstreeks 1100 v.C. komen hier de eerste urnenvelden voor. Wetenschappelijk wordt deze beschaving de RSFO-beschaving genoemd (Rhin-Suisse-France Orientale, 1400-1100 v.C.). Grafgiften zijn nu schaars, dus er treedt terug een sociale nivellering op. Het is de periode van de bronzen voorwerpen die in rivieren, moerassen, meren worden gegooid of in kuilen worden begraven. Dit vermoedelijk een soort offerkuilen (Moeder Aarde).
De urnenveldmensen worden beschouwd als de eerste Keltische migranten. De grafheuvelbeschaving noemt men de proto-Kelten. De Keltische elite van de urnenveldbeschaving

[101] Het Zoniënwoud en het Meerdalwoud zijn nog restanten van dit Kolenwoud. Het was gesitueerd tussen Samber en Schelde.
[102] Grotere nederzettingen zijn wel te vinden in Kanne (Atuatici) en Etalle (zuiden van provincie Luxemburg). Deze laatste is vooral door natuurlijke hindernissen beschermd en aan één zijde is er een uit stenen en aarde opgeworpen wal –met o.a. ook een gracht- gemaakt.
[103] Prof. Gysseling noemde dit het Belgisch, in De Oude Belgen, P. 50.
[104] U. Janssens, De heidenen, 2009, P. 106, P. 135 en P. 140.

neemt de controle over de handelswegen over van de klokbekercultuur. Deze elite had ook contacten met andere Europese cultuurgebieden. Er ontstaan ook prinsengraven.
Met de La Tène-periode treedt de tweede Keltische cultuurfase op. Er ontstaat nu een nieuwe elite van krijgers volgens U. Janssens. Er werden naast grafgiften (aardewerk, wapens, sieraden) ook ritueel gebroken zwaarden teruggevonden. Men spreekt ook over de Marne-cultuur. Overal worden vierkantige en rechthoekige heiligdom aangetroffen met offerkuilen en omringd door greppels. Vaak werden deze opgericht in de nabijheid van grafheuvels en urnenvelden. De Kelten hadden hun natuurgoden en geloofden in reïncarnatie.

Afbeelding van een uitgekraste krijttekening[105] van de Lange Man van Wilmington (70 m lang, gelegen in de buurt van grafheuvel) dat net als andere tekeningen aan de kusten van Zuid-Engeland mogelijk uit de late Ijzertijd of zelfs vroeger dateert. Er zijn nog tekeningen gevonden in de buurt van Oxford (Witte Paard) en van een naakte fallusfiguur (Krijtreus van Cerne Abba, 55 m langs). Deze laatste werd reeds in de 18de eeuw beschreven en ligt in de buurt van een aarden wal uit de Ijzertijd. De reus kan het Keltische equivalent van de Romeinse god Hercules zijn, waarvan ook een dergelijke afbeelding bestaat. (uit Onze mysterieuze wereld, P. 138). Sommige figuren werden later 'gerestaureerd'.

Bekende Belgische stammen van Germaanse herkomst waren:

- Nerviërs: waren een van de machtigste[106] Belgische stammen met als grenzen van hun territorium: de Rupel in het noorden, de Dijle en de streek rond Waterloo in het oosten, het Kolenwoud, Fagnestreek en de Oise in het zuiden, de Schelde in het westen. Boduognat was het stamhoofd/hoofdman die bij de slag bij de Selle zijn land zou

[105] Dergelijke uitgekraste tekeningen lijken enkel in deze krijtstreek zijn teruggevonden. De figuren kunnen verwijzen naar naakte krijgers en paarden, die bij de Kelten een belangrijke rol hadden.
[106] De Nerviërs waren volgens Caesar ook een van de wildste stammen. Hij noemt ook een paar ondeerworpen stammen van de Nerviërs: Ceutronen, Grudiërs, Lavacen, Pleumoxiërs, Geidumnen. Uit De Oude Belgen, P. 61.

verdedigen tegen de Romeinen. Ze zouden ook een tijd de handelsroutes naar Cornwell (tin) gecontroleerd hebben. De oude weg tussen hun hoofdplaats Bavay (Noord-Frankrijk) en Oudenburg (Oostende) was voor hen de makkelijkste weg naar zee.

- Eburonen: hadden de beide Limburgen en de regio Aken als woongebied. De Eburonen – hun Keltische naam betekent volk van de taxus- waren onderworpen aan de Trevieren en schatplichtig[107] aan de Atuatici. Ambiorix, was hoofdman van de Eburonen bij de opstand tegen de Romeinen.
- Trevieren: woonden in het gebied van de beide Luxemburgen en de streek rond Trier.
- Atuatici: leefden tussen Rijn en Maas, het Kolenwoud en de Ardennen.
- Condruzen: leefden in de Condroz.

Andere Keltische stammen in *Gallia Belgica* waren o.a.de Ambianen (aan de boorden van de Somme, hoofdplaats (*oppidum*) Amiens), Atrebaten (in Artois, *oppidum* Arras), Suessionen (*oppidum* bij Soissons), Veliocassen (Normandië, controleerden de oevers van de Seine, *oppidum* Rouen), Menapiërs, Morinen . De Menapiërs –die mogelijk nooit echt door de Romeinen onderworpen zijn geweest- leefden in het ondoordringbare eilandengebied aan de monding van Schelde en Maas, tot aan de Schelde en Leie en tot aan de omgeving van Lille in het zuiden. Het waren eerde kleine boerengemeenschappen en vissers en voerden ook handel met Zuid-Engeland. De Morinen –hun naam betekent zeemensen- hadden de landstrook achter de Ijzer tot in Noord-Frankrijk als woongebied, ze dreven eveneens handel met Zuid-Engeland. Ze controleerden ook de kusten tot aan Brugge. Hun hoofdplaats was Terwaan. Morinen en Menapiërs worden talloze keren samen vermeld, dit kan wijzen op een alliantie tussen beide stammen.

Ten zuiden van Seine en Marne, leefden nog een 60-tal andere stammen[108] in Gallia Celtica. Hun gebied reikte tot aan de Garonne die de grens vormde met Gallia Aquitania.

De eerder regionale ruilhandel[109] van de Belgische stammen was ondermeer gebaseerd op:

- Zoutwinning (Menapiërs, Morinen), ook gepekeld vlees.
- Rijke ijzerertsen uit o.a. de streek rond Luik, ook het gebied tussen Samber en Maas. De Vlaamse zandgronden leverden ijzermoer op, of moeraserts (limoniet) uit veengebieden.
- Ardense rivieren met goudafzettingen (streek van Vielsalm), ook gedolven uit goudmijnen.
- Zee- en rivierschepen van Morinen en Menapiërs.
- Landbouwproducten en mantels (Nerviërs).

De Romeinen en Grieken waren beducht voor de gewelddadige en krijgslustige Kelten en Germanen.[110] De Romeinse generaal Caesar had van de senaat enkel de toelating om Keltische stammen die bedreigd werden, te gaan helpen en de rust te bewerkstelligen. Zelf zag hij zijn missie

[107] Wanneer zwakkere stammen onderworpen werden door machtigere buurstammen, dienden ze allerlei diensten te leveren (mankracht, vee, goud,…).

[108] Vele namen van deze stammen leven verder in de huidige geografische namen zoals Limoges, Parijs (de Parisii), Sion, Sens, Toulouse

[109] Er werden ook gouden munten gebruikt, maar eerder bij bv. transacties door de aristocratie. Er zijn goudschatten ontdekt in Beringen en in Ledringhem (Duinkerken) met munten van verschillende Belgische stammen.

[110] Bij natuurvolkeren is weerwraak voor eerder geleden onrecht, of doden in naam van de doden of de voorouders, vaak een verklaring voor hun gewelddadigheid, in: De Oude Belgen, P. 52. Bij het binnenvallen zelf maakte men heel wat oorlogsbuit. Vaak trokken de Kelten ook naakt ten oorlog. De typische totale afwezigheid van angst had te maken met het heilige geloof in de wedergeboorte. Vaak waren Keltische invallen gebaseerd op het massaal aanvallen van de tegenstander. Wanneer deze aanval kon afgeslagen worden, trokken de Kelten zich vaak al terug, wat leidde tot eerder korte veldslagen (een paar uur).

in Gallië veel breder, en begon vanaf 58 v.C. aan een veroveringstocht van een omvangrijk gebied wat hem zou helpen zijn schulden af te lossen.

Caesar beschreef de Gallische oorlogen in zijn *Commentarii de bello Gallico* (8 delen, 52-51 v.C.). Alles begon met de plannen van de Helveten, een Germaanse stam ten noorden gelegen van Gallia Cisalpina, om zich in het meer vruchtbare Gallia Celtica te gaan vestigen. Dit was de aanleiding voor Caesar om Gallië binnen te trekken in 58 v.C. tot aan Bibracte, de hoofdplaats van de Haeduers. Deze laatsten waren bondgenoten geworden van de Helveten, nadat ze hun trouw aan Rome hadden opgezegd. Dit wisselen van bondgenootschappen trad wel meer en Caesar maakte met zijn verdeel-en-heers-politiek daar vaak dankbaar gebruik van om Gallische stammen te overwinnen.[111] Het jaar daarop was er eerst nog een militair treffen bij Bibrax[112] aan de Aisnes. Nadien zou hij richting het land van de Nerviërs trekken en het gevecht aangaan tegen een coalitie van verschillende Keltische stammen[113]. Caesar wint de veldslag bij de Selle[114] (Noord-Frankrijk, waar de Schelde ontspringt).

Vervolgens rukt hij op naar de gebieden van de Morinen en Menapiërs die als strategie natuurlijke hindernissen gebruiken om zich te verschansen. Hij hakt er bomen om, en vernietigt de akkers en de dorpen. Ze worden verslagen en komen onder het gezag van de Atrebaten, bondgenoten van Rome. Caesar vernietigde toen ook met zijn meer wendbare galleien[115] de loggere schepen van de kustvolkeren. In 55 v.C. maakt hij een eerste overtocht naar Zuid-Engeland en in Rome wordt een overwinningsfeest georganiseerd. In 54 v.C. is er een opstand van de Eburonen onder Ambiorix, gesteund door andere Belgische stammen waaronder terug de Menapiërs en de Nerviërs.[116] Tenslotte eindigt hij zijn beschrijving van zijn veroveringstochten met de beslissende slag bij Alesia (52 v.C., ten noorden van Bibracte) waar hij de gezamenlijke Gallische legers onder leiding van Vercingetorix (van de stam der Averni die in de Auvergne leefden) de definitieve nederlaag toebrengt.

Het veroverde Gallië zou nadien een opstandige en rumoerige provincie blijven, vooral in het noorden. De vraag kan gesteld worden wat er zou gebeurd zijn als Caesar bij het begin van de

[111] Sommige Keltische stammen zouden zelfs met de legioenen van Caesar meevechten.

[112] Bibrax was de hoofdplaats van de Remen, die bondgenoten van de Romeinen waren geworden.

[113] Caesar noemt de troepensterkte van zijn tegenstanders. Er waren 50.000 Nerviërs, 7.000 Menapiërs, 25.000 Morinen, ook de Eburonen worden genoemd. In totaal zou het gaan om een Keltisch leger van ongeveer 266.000 soldaten.

[114] Ook deze slag bij de Selle (Caesar spreekt over *Sabis*, in het land van de Nerviërs) wordt uitvoerig bericht in de *Commentarii de Bello Gallico.* Caesar past er zijn gebruikelijke oorlogstactieken toe, en voert ook zelf een legioen aan. Hij slaagt er hier maar op het nippertje de Galliërs te verslaan. En zoals gebruikelijk heeft hij het over het sneuvelen van het merendeel der Nervische krijgers (er waren er aanvankelijk 60.000) en het zich van leven beroven van een grote groep onder hen (ook vrouwen). Deze cijfers worden door historici overdreven genoemd.

[115] Deze galleiboten werden gestuurd door roeiers en hadden het moeilijk met zware weersomstandigheden. De hoger gebouwde Gallische zeilschepen –ze leken op de latere middeleeuwse koggen- waren hier beter tegen bestand.

[116] Er worden 7.000 Romeinen gedood, nadien volgen er strafexpedities. Het oproer begon met spanningen die een gevolg waren van het organiseren van verschillende winterkampen in Gallisch gebied, o.a. in het gebied van de Eburonen. Ondanks de mislukte graanoogst, dienden deze winterkampen toch bevoorraad te worden door de Gallische stammen. Ambiorix probeerde met een list de Romeinen uit zijn gebied te verjagen en voert een verrassingsaanval uit (Atuatuca, hiervoor komt de streek rond Tongeren en Kanne ten zuiden van Maastricht in aanmerking). Nadien volgt een succesrijke Romeinse tegenaanval. De strafexpedities die volgen, o.a. in de Ardense wouden, zorgen voor heel wat verwoeste en geplunderde dorpen. De jacht op Ambiorix, die aanvankelijk een vriend van Caesar was, leidt niet tot zijn aanhouding. Historici nemen aan dat hij samen met een deel van zijn volk de Rijn overstak en naar Zuid-Engeland migreerde (*Eburacum*, het latere York) of via de Ardennen naar *Eburovicum* (=Evreux, Noord-Frankrijk) trok.

Romeinse inval zich eerder bescheiden had opgesteld, en binnen zijn oorspronkelijke opdracht was gebleven. Het overwinnen van de Gallische stammen bracht in elk geval hun groei naar een eigen staat tot stilstand, en behoedde wellicht Rome van een inval, vergelijkbaar met deze van andere volkeren in de oude beschavingen. Het feit dat ze soms maar net het onderspit delfden tegen de Romeinen had te maken met o.a. een gebrek aan discipline en tactisch inzicht.

*Afbeelding Keltische krijgers met krijgstrompet waarmee ze brullend het slagveld betraden (Gunstrupp, **Denemarken(?),** ca. 250 v.C.) (Mystieke dageraad, P. 7). Bij de Belgische stammen bestond de krijgersuitrusting uit een ijzeren helm, grote versierde houten schilden, lange (tot 2 m) werpspiezen met metalen punten, houten bogen met stenen of metalen pijlpunten. Zwaarden waren eerder zeldzaam.*

Bij de slag rond Alesia verschuilen 80.000 Galliërs zich in de stad. Het Romeinse leger[117] telde ongeveer 50.000 soldaten. Caesar laat door zijn genie een verschansing bouwen rondom (17 km lang) om de Galliërs uit te hongeren Nadat er Gallische hulptroepen (250.000) op komst zijn, laat

[117] Het Romeinse leger bestond toen uit legioenen van elk 6.000 soldaten, verdeeld in cohortes van 600 manschappen. Het bestond uit verschillende disciplines specialisten, en telde een grote diversiteit aan nationaliteiten en rassen. Zo waren de infanteristen vooral etnisch Romeins, de cavalerie was overwegend Keltisch en Germaans, de boogschutters waren Egyptisch of Kretenzisch,… De legionairs -vaak uit kansarme middens afkomstig -hadden trouw gezworen aan hun generaal. Ze ontvingen nog geen soldij maar kregen kleding, voeding en een wapenuitrusting. Ze konden ook delen in de oorlogsbuit en na hun actieve dienst in het bezit komen van een stukje grond. De bewapening bestond toen uit een maliënkolder, een ovalen schild, een bronzen helm, een kort zwaard en twee speren (2,5 m), uit: De Oude Belgen, P. 83.

hij een tweede verschansing bouwen waarbinnen de Romeinse soldaten dus zijn ingesloten. De Gallische overmacht liep zich te pletter op deze extra versterking met ingegraven ijzeren punten, kuilen met scherpe staken, loopgrachten en een steile wal met houten torens, en gaven zich uiteindelijk uitgeput over.

In de Ijzertijd raakt de ijzertechnologie bekend. De oude beschavingen worden veroverd door Perzen, later door de Grieken en de Romeinen. China behoudt zijn geïsoleerde ligging en in Midden- en Zuid-Amerika ontstaan de eerste staten. In Europa bouwen de Kelten aan een eigen staatssamenleving totdat zij ook door de Romeinen worden overwonnen. (zie De moderne mens in de Gallo-romeinse periode).

Bronnen

-Atlas van de Wereldgeschiedenis, 1998

-Historia 2, 2008

-J. Diamond, Zwaarden, paarden & ziektekiemen, 2000

-7000 jaar wereld-geschiedenis, De oude culturen, 1977

-E. Aernoudt, Materialen maken geschiedenis, 203

-Onze mysterieuze wereld, 1987

-F. Durando, Het oude Griekenland, 1997

-B.T. Sporry, Het wereldrijk der farao's, 1979

-U. Janssens, De Oude Belgen, 2007

-R.L. Fox, Alexander de Grote, 2000

-Onze mysterieuze wereld, 1987

-Rome, van oorsprong tot heden

-A.M Liberati, F. Bourbon, Het oude Rome, 1998

-7000 jaar wereld-geschiedenis, De oorprong van onze beschaving, 1977

-Atlas van de Europese talen, 1989

-L. Gardener, Oorsprong van de Graalkoningen, 2000

-A.G. Gilbert, Wie waren de wijzen uit het oosten?, 1997

-E. von Däniken, De goden waren astronauten, 2002

-M. Collins, M.A. Price, Het verhaal van het Christendom, 2000

-J. Bowker, God, een geschiedenis, 2003

-J.D. Tabor, De Jezus dynastie, 2006

-N. Bancroft Hunt, Goden en mythen van de Azteken, 1998

-F. E. Salazar, E. E. Salazar, Cusco, and the sacred valley of the Incas, 2005

-M. Andrews, De wording van Europa, 1991

-Y.N. Harari, Sapiens, een kleine geschiedenis van de mensheid, 2019

-M. Baigent, R. Leigh, De Dode Zee rollen en de verzwegen waarheid, 1993

-F. Fleming e.a., De mystieke dageraad: Keltisch Europa, 1996.

-H. Clerinx, Kelten en de lage landen, 2005.

Onze streken in de IJzertijd

Deze periode valt samen met het begin van het Subatlanticum, waarin we ons nog altijd bevinden. Ten gevolge van de toenemende landbouwactiviteiten in onze streken wordt de vegetatie uitgebreid met cultuurgewassen, ook met heide door het toenemend rooien van loofbossen.[118]

Omstreeks 800 v.C. heeft er een tweede migratiegolf plaats waarbij Kelten met hun paarden zich vanuit Midden-Europa ook hier vestigen en zich mengen met de plaatselijke Urnenveldmensen uit de Late Bronstijd (eerste migratiegolf).[119] Ze introduceren voor het eerst ijzeren voorwerpen –bv. zwaarden- en hun Halstatt-cultuur.

Vanaf ca 500 v.C. ontstaat er meer een sociale differentiatie waarbij op sommige plaatsen een lokale aristocratie de dominante positie inneemt. Er ontstaat een meer complexe landbouwsamenleving. Dit valt samen met een verschuiving van het economisch centrum meer naar het westen –de krijgselite controleert de handelswegen- en een verspreiding van de La Tène-cultuur. Men spreekt ook van een culturele uitstraling vanuit de Noord-Franse Marne-streek.[120] In het gebied van de

[118] J.P. Dejonckheere, Geografisch-landschappelijke studie van Groot-Beveren, Vormingscursus Gidsen in het Land van Beveren, 1986.

[119] De Urnenveldmensen moeten rond 1000 v.C. vanuit Centraal-Europa naar West-Europa getrokken zijn tijdens een eerste migratiegolf. Hun invloed bereikt ook onze streken. In J. Bourgeois, *De ontdekking van nieuwe grondstoffen en de eerste metaalbewerkers in Temse en in het Waasland*, Temse en de Schelde, 1989, P. 44, worden de nieuwe inzichten van een Congres in Nemours (1986) voorgesteld. De Late Bronstijd wordt nu in drie Etappes ingedeeld –i.p.v. Halstatt A en B- waarbij in onze streken vooral tijdens Etappe 2 (van ca 1100 v.C. tot ca 900) de Urnenveldcultuur duidelijk opduikt en meer toe te wijzen valt aan een culturele uitstraling dan aan echte migratie. Men spreekt van een Noordalpijns of Rhin-Suisse-France techno-complex. Naar het einde van de Late Bronstijd zou dit techno-complex door een stijgende bevolking in een crisissituatie komen.

[120] De Marne is een rivier die nabij Parijs in de Seine uitmondt. Typisch voor hun cultuur zijn de geknikte aardewerkvormen die in de Late IJzertijd op verschillende sites in het Waasland worden aangetroffen. Dit wijst vermoedelijk op handelscontacten tussen beide regio's. in : J. Bourgeois, *De ontdekking van nieuwe grondstoffen en de eerste metaalbewerkers in Temse en in het Waasland*, Temse en de Schelde, 1989, P. 66.

Menapiërs is de Kemmelberg een belangrijke nederzetting. De rest van de bevolking woonde in kleine boerderijen.

Waasland

De weinige vondsten uit de Vroege IJzertijd (800-500 v.C.) komen o.a. uit Sint-Niklaas, Temse, Kruibeke, Beveren en Melsele. Op sommige plaatsen zijn er aanwijzingen van een doorlopende bewoning op Urnenveldsites die dan verlaten worden. Mogelijk wordt het Waasland in deze fase nog weinig bevolkt door de Kelten van de tweede migratiegolf.

La Tène-bewoningssporen uit de Late Ijzertijd (vanaf 500 v.C.) zijn ruimer verspreid in heel het Waasland. Vaak vindt men er scherven van hun typische vaatwerk. Men spreekt ook van een invloed vanuit de Marne- en Rijnstreek. Ideale nederzettingen zijn nog altijd te situeren op hogere plaatsen in de buurt van beken, langsheen de Schelde (cuesta) of het moeras-veengebied (bv. Sint-Gillis). Vaak werden deze voordien ook al bewoond. Men begint 'zwervende erven' vast te stellen waarbij generaties telkens nieuwe woonhuizen bouwen op een territorium van enkele km². Pas tegen het begin van onze jaartelling is een tendens tot gehuchtvorming merkbaar. De overledenen worden nog altijd gecremeerd, maar het gebruik van urnen is meer vervangen door het aanleggen van brandrestengraven en beenderpakgraven.[121] De site te Elversele lijkt contacten gehad te hebben met de regionale aristocratie van de Kemmelberg (beschilderd aardewerk).[122]

Sint-Niklaas

In de wijk het Amelveld te Sint-Niklaas –in de buurt van de grens met Temse- ontspringen twee beekjes die de bron vormen van de Barbierbeek. Bij de uitzaveling van een akker[123] in 1965 werden verschillende urnen gevonden, waarvan de meeste door het spitten met een spade werden verbrijzeld. Ze konden toen bekeken worden door L. Lavaert die ze kon vergelijken met de urnen uit Temse, beschreven door Dr. M. Mariën. Het bleken urnen uit de Vroege IJzertijd. De vondsten zijn later verloren gegaan.

In de buurt lag nog een tweede urnenveld[124] dat al voor de Tweede Wereldoorlog was ontdekt door een landbouwer tijdens het omspitten van zijn akker. Ook deze vondsten werden gemeld aan L. Lavaert en kort nadien (1956) werden verschillende percelen in de buurt met een bulldozer afgeschraapt en omgewoeld in het kader van de aanleg van de nieuwe weg Sint-Niklaas-Temse. In deze gronden kon nog een randscherf van een urne uit de Halstatt CD- periode (=650 tot 450 v. C., Vroege IJzertijd) teruggevonden worden. De rest van het urnenveld was vernield.

---

[121] Bij brandrestengraven worden niet alleen de gecremeerde beenderresten maar ook de resten van de brandstapel in en rond de urne geplaatst. Bij beenderpakgraven wordt geen urne meer gebruikt maar worden de beenderresten in een (vergane) doek geplaatst. In: J. Bourgeois, *De ontdekking van nieuwe grondstoffen en de eerste metaalbewerkers in Temse en in het Waasland*, Temse en de Schelde, 1989, P. 58.

[122] I. Baetens et al, *Land in verandering: de herontdekking van de evoluties in het Wase landschap*, AOKLVW, 2018, P. 65.

[123] Sectie C, n° 1092, Cloottiendewijk. De uitzaveling gebeurde om er een woonhuis te bouwen. L. Lavaert maak er gewag van in zijn studie *Oorsprong en betekenis der St Niklase straatnamen*, 1956, P. 35. Uit: M. Dewulf, *Het grondgebied van St-Niklaas van in de prehistorie tot in de Romeinse tijd*, AOKLVW, 1966, P. 13-15. De twee urnenvelden werden aangeduid als *1 op de kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

[124] Sectie C, n° 907 en 908. Verder in de buurt van de Barbierbeek op het grondgebied van Temse (de Krekel) werden nog andere urnen gevonden, en verschillende scherven konden door M. Dewulf verzameld worden (Vroege La Tène-periode). Uit M. Dewulf, ibidem.

In 1907 werden bij het graven van een gelaagput in de wijk Paddeschoottiendewijk –in de buurt van de grens met Belsele- fragmenten van een pot gevonden.[125] Pas veel later konden ze terug door Dr. Mariën gedateerd worden in de Late La Tène-periode. De vondsten gebeurden terug langs een beek, de Paddeschootbeek.

Pastoor J. Dewilde kon in 1938 zuidelijker hier van tijdens uitzavelingswerken van een akker scherven van lijkurnen en van potten terugvinden.[126] De urnen waren ruw tot fijn afgewerkt, sommige waren versierd met geometrische lijntekeningen of vingerafdrukken. Het bleken scherven uit de La Tène III-periode te zijn.[127] Ook in dit gebied ontspringen er enkele beekjes.

Iets noordelijker dan de gelaagput werd in 1883 een gouden Gallische (=Keltische) munt bovengespit door een landbouwer. Deze munt werd door het oudheidkundig museum aangekocht, maar is later verloren gegaan. Op een reproductieschets door J. Van Raemdonck is o.a. een vierbenige kam boven een paard te zien. Door vergelijking met Nervische munten bewaard in het Romeins-Germaans museum te Keulen kon vermoed worden dat dit op een handelsverkeer wijst tussen de Menapiërs – die zelf geen munten sloegen- en de Nerviërs. Deze laatsten maakten vermoedelijk al grove nabootsingen van Macedonische munten.[128]

In 2014 werden opgravingen gedaan in de Vlasstraat in de buurt van de Klapperbeek. Er werden plattegronden van een drietal bijgebouwen (paalsporen). Een van de vierpalige bijgebouwen vertoont gelijkenissen met een plattegrond uit Sint-Gillis (Kluizenmolen, 2010).[129]

De verschillende IJzertijdvondsten uit Sint-Niklaas wijzen op urnenvelden uit zowel de Vroege IJzertijd (Halstatt) als de Late IJzertijd (La Tène) en werden meestal gedaan langsheen beken.

---

[125] Sectie A, n°1042-1049. De put werd gegraven door *Pannen en Steenbakkerijen van Sint-Niklaas*, het latere Scheerders-Van Kerckhove. Er werden twee fragmenten van de pot bewaard in het museum van de Oudheidkundige Kring te Sint-Niklaas. M. Mariën publiceerde o.a. *La Période de la Tène en Belgique, le groupe de la Haine*, Monographies d'Archéologie Nationale, 1961. Hij wordt ook nog conservator van het Brusselse Jubelparkmuseum. *2 op de kaart Waasland tijdens de IJzertijd. Uit M. Dewulf, ibidem, P. 16.

[126] Sectie D, n°374B, 2068B (=Neerkouter, ten oosten van de Heimolenstraat) en n°365, 2087, 2085, 2077 (=Hoogkouter, ten westen van de Heimolenstraat). Op de drie laatste percelen werden ook vondsten na de Tweede Wereldoorlog (M. Dewulf) en in 1965 (door de uitzavelaar, diepte ongeveer 0,4 m, juist boven de zavel) gedaan. Het Seminarie voor archeologie der universiteit te Gent kon op basis van scherven op perceel n°2108 de datering uit de Late La Tène-periode bevestigen. Volgens pastoor J. De Wilde, zouden La Tène-nederzetingen in de Neer- en Hoogkouterwijken de eerste kern vormen van waaruit later Sint-Niklaas zou groeien. *3 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd. Uit M. Dewulf, ibidem, P. 18. Ook in J. De Wilde, *Het ontstaan van de Stad St-Niklaas*, AOKLVW, 1943, P. 103. De binnenzijde van de urnen was zwart en op sommige plaatsen werd een zwartgrijze brandassige grond aangetroffen. Potten voor huishoudelijk gebruik hadden deze zwartgekleurde binnenwand niet en hadden een dikkere wand. Volgens pastoor De Wilde betreft het hier een IJzertijdnederzetting, mogelijk een van de eerste bewoningskernen in die regio.

[127] La Tène I (=500-200 v.C.), La Tène II (=200-ca 100 v.C.), La Tène III (=vanaf 100 v.C. en voortleven na de Romeinse verovering), in: K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 83.

[128] Sectie A, n° 852, Plezantstraat, *4 op kaart Waasland tijdens de Ijzertijd. Uit M. Dewulf, ibidem, P. 17 en 20. Ook op andere plaatsen in het Waasland konden Gallische (=Keltische) munten teruggevonden worden. In: M. Dewulf, *Honderd jaar archeologie in Waasland*, AOKLVW, Jubileumnummer (1861-1961), 1962, P. 127. In het Gallo-Romeins museum in Tongeren kan een muntschat bezichtigd worden, bestaande uit 94 gouden Keltische munten van de Nerviërs, Eburonen en Trevieren. Waarschijnlijk zijn ze geslagen tijdens de veroveringstochten van Caesar en dienden ze om de soldaten te betalen. In: G.Creemers, *Caesar verplettert Ambiorix*, De 25 dagen van Vlaanderen, deel 1, P. 19. Ook in: E. Warmenbol, Het ontstaan van Antwerpen, 1987, P. 76.

[129] B. Lauwers et al, Register van Terreinwerkzaamheden en werfcontroles, AOKLVW, 2015, P. 313. Perceel n° 148a. Er waren twee vierpalige bijgebouwen en er was ook een bijgebouw (6 m op 3 m) met een 10-palige structuur. *4b op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

Elversele

Terug door uitzaveling van een akker in 1967 –langsheen de Lage Heirweg- kon een ongeveer 4 m brede gracht worden blootgelegd met hierin materiaal uit de IJzertijd, o.a. verschillende scherven uit de Late IJzertijd.[130] Sommige waren afkomstig uit een rand of een knik van een pot, er konden ook lijnvormen worden aangetroffen. Eén scherf bleek doorboord te zijn. Typisch waren ook een fragment van een glazen armband (La Tène III) en een 2 cm groot 'speelschijfje'[131] dat uit een potscherf afkomstig was. Naast de gracht werden paalsporen aangetroffen met een tussenafstand van 46 cm.

M. Dewulf kon in lokale opgevulde 3 m diepe bodemdepressies[132] tijdens uitzavelwerken vanaf 1969 tot 1972 terug heel wat scherven van vaatwerk uit de La Tène-tijd terug vinden. Eén kom vertoonde een vijftal gaten in de bodem. Eén voorwerp wordt een slijpsteen uit harde zandsteen genoemd met sporen van messneden en –punten. Hij spreekt verder ook van een waterscheppertje met een oor, en van een grotere urne met grof besmeten buik, gekartelde rand en met vingertoppen versierd. Deze laatste waren afkomstig uit een in de buurt gegraven waterput.

Beide vindplaatsen zijn dus gelegen op de cuesta te Elversele, niet ver van de Durme.[133] Vanaf de jaren 50 verzamelde M. Dewulf er al verschillende scherffragmenten. In 1981 werd zijn verzameling geschonken aan het oudheidkundig museum te Sint-Niklaas. Deze site werd toen beschouwd als de belangrijkste in het Waasland uit de IJzertijd.[134]

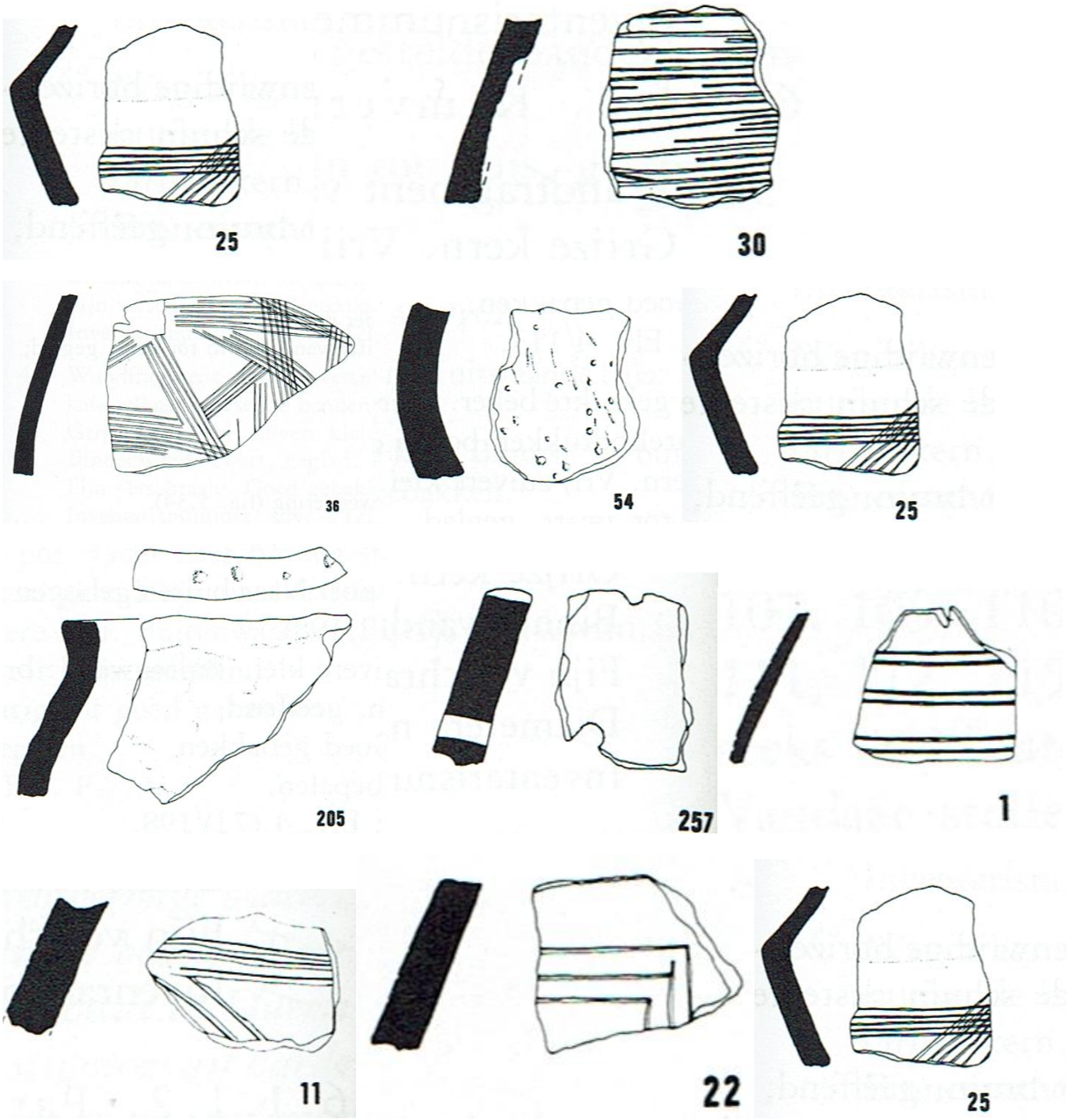
[130] Het betreft hier perceel n° 877, in de buurt werden ook sporen van drie Romeinse brandgraven teruggevonden, ook sporen van een bewoning in de Bronstijd. Dit werd vaak ook op andere plaatsen in het Waasland waargenomen. De paalgaten waren ongeveer 35 cm diep, tussenin waren er sporen van vlechtwerk (twee twijggaten). De resultaten werden gepubliceerd door het seminarie voor archeologie van Gent. In: M. Dewulf, Archaeologia Palaeontologiaque Wasienses, AOKLVW, 1968, P. 265. M. Dewulf was toen ook voorzitter van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen. *5 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

[131] Dit soort schijfjes werden ook in De Panne (duinengebied) teruggevonden en werden blijkbaar uit scherven van potten vervaardigd. Ronde schijven zijn meestal volledige bodems van potten (diameter van 5 tot 12 cm). Er waren ook andere geometrische vormen (bv. ruit, pijl) en volgens Dewulf zou in deze schijven een rituele betekenis schuilen, mogelijk werden ze ook gebruikt op wat hij speelborden noemt. In: M. Dewulf, Varia, AOKLVW, 1975, P. 209.

[132] Deze depressies werden tijdens het Neolithicum (Atlanticum) op de lokale cuesta gevormd door geulwerking na hevige regens en werden nadien terug opgvuld. In M. Dewulf, Archeologische vondsten in het Land van Waas, AOKLVW, 1972, P. 263. Zie ook foto van enkele voorwerpen die Dewulf heeft kunnen 'restaureren'. Hij spreekt verder van percelen n° 892 en 888. *6 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

[133] De naam Durme houdt mogelijk verband met het Keltische *dur* (=water, rivier). In zijn toponymisch woordenboek haalt Gysseling de Middeleeuwse vormen Dormia, Dorma, Dorme en Dormam aan. In: I. Werbrouck, *Het Durmelandschap doorheen de 20ste eeuw: een evolutie aan de hand van kaarten, beeldmateriaal, interviews en literatuur*, AOKLVW, 2010, P. 256.

[134] K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 83. De auteur wijst op het feit dat de vondsten niet het resultaat waren van wetenschappelijk onderbouwde opgravingen, en dat men dus kritisch moet staan tegenover mogelijke interpretaties.

Scherven afkomstig van de sites te Elversele met 25: geknikte pot met vijf evenwijdige horizontale groeven en vijf schuin gestelde groeven, 30: pot met horizontale kamversiering, 36 met elkaar kruisende banden van evenwijdige groeven, 54: met spatelindrukken en indrukken van een stokje met afgeronde punt, 205: pot met ronde indrukken op de rand, 257: pot met twee horizontale wanddoorboringen. Het betreft La Tène III-aardewerk uit gebakken klei, de wandafwerking is geëffend, geglad of besmeten. Vondsten die uit de jaren 50 dateren tonen 1: geknikte beker met driemaal twee horizontale groeven, deels rood tot paars beschilderd, 11: beschilderde pot met drie horizontale groeven waarop twee schuingestelde groeven aansluiten, 22: pot met trapmotief uit drie groeven. Beschilderd aardwerk werd tot dan maar op enkele plaatsen teruggevonden (o.a. Kemmelberg[135]) en wijst eerder op een La Tène I-datering.[136]

[135] De Kemmelberg is een getuigenheuvel nabij Kemmel –nu deel van Heuvelland in het zuiden van West-Vlaanderen-. Bij het begin van de Late IJzertijd bestond er op de Kemmelberg een belangrijke Keltische nederzetting.

[136] K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 83. De oudere vondsten uit de jaren 50 komen van perceel n° 839.

Waasmunster

In de Eekhoutwijk nabij de grens met Lokeren werden vanaf 1973 door graafwerken o.a. verschillende scherven uit de Late IJzertijd ontdekt.[137] De scherven vertoonden terug een lijnvormige versiering, soms in een kruisvorm. Er waren ook afdrukken van vingernagels.

En nog op de plaats waar het nieuwe klooster van Roosenberg in 1974 werd gebouwd konden een groot aantal opgegraven fragmenten van aardewerk uit de La Tène-periode worden ontdekt.[138]

Tijdens een grote uitzaveling van 1953 tot 1957 werd er langs de Lage Heirweg te Sombeke (deel van Waasmunster) heel wat keramiek uit de La Tène-periode teruggevonden. Dewulf spreekt van talrijke scherven van potten met scherp geknikte schouder van het Marne-type, die ook elders werden teruggevonden.[139] Ook hier is er sprake van een opgevulde depressie met er langs twee graven met crematieresten (=verbrande beenderresten) en een ovale houtskoolvlek die kan wijzen op een brandstapel. Op de bodem van de depressie werd een put van ongeveer 0,8 m aangetroffen waarin zeer kleine potscherven verspreid lagen. Links van de depressie bevond zich nog een rechthoekige put met aan één zijde een viertal paalgaten, verder houtassporen en een ongeschonden drinkpotje. Hier bevond zich eveneens een derde graf met crematieresten, scherven van urnen en een twaalftal 'visnetverzwaringen'.[140] In een te kritische analyse wordt de interpretatie door Dewulf van een 'Menapisch vissersgraf' van tafel geveegd. De twaalf zacht gebakken driehoekige stukken bleken eerder weefgewichten te zijn. Hun functie bestaat in het verticaal aanspannen van de kettingdraden. De weefgewichten waren verder voorzien van een drietal geboorde gaten. Mogelijk diende de vierkantige put als een soort ingegraven hutkom met een half ondergronds vloerniveau en een bovengrondse dakstructuur. Hierin werden artisanale activiteiten zoals weven uitgevoerd.[141]

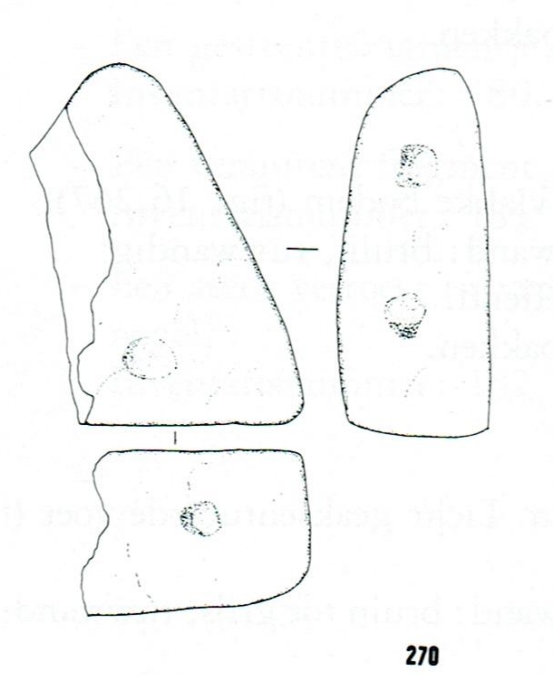
[137] Uitzavelingswerken op perceel 2938C, de akker lag op de opgevulde bedding van een vroegere beek (ongeveer 0,5 m diep). De scherven hadden een dikte tot ongeveer 1 cm. In: M. Dewulf, *Archeologische, Geschied-, Volks- en Heemkundige mengelingen*, AOKLVW, 1974, P. 217.

[138] Perceel Sectie C, n° 689. In: M. Dewulf, Varia, AOKLVW, 1975, P. 215.

[139] M. Dewulf, *Honderd jaar archeologie in Waasland*, AOKLVW, Jubileumnummer (1861-1961), 1962, P. 127. De vondsten werden ook beschreven in het Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, 1955, P. 75. Het betreft hier perceel sectie B, n° 1166g.

[140] M. Dewulf, *Oude en recente paleontologische en archeologische vondsten in het Land van Waas en omgeving*, AOKLVW, 1969, P. 183.

[141] K. Verlaeckt, De keerzijde van de medaille, AOKLVW, 1990, P.246. Op het urnenveld uit de Late Bronstijd van Sint-Gills (Reepstraat) is vermoedelijk ook een dergelijk weefgewicht ooit opgemerkt (nadien verdwenen). Andere vondsten in Vlaanderen zijn o.a. bekend van Kester. Ook in Duitsland en Nederland zijn er vondsten bekend.

Driehoekig weefgewicht (hoogte ca 10 cm)met drie doorboringen (La Tène) gevonden op de site te Elversele.[142]

Sint-Gillis

Op het urnenveld van de Reepstraat (Bronstijd) wijzen de jongste urnen op een La Tène I-invloed. En Dewulf signaleerde scherven uit de La Tène III-periode op de kapelakker van het Hof ter Kluizen.[143]

De ambachtelijke zone Kluizenmolen werd ontwikkeld sinds 1980 en ligt iets ten noordwesten van het dorpscentrum van Sint-Gillis tussen de E34 (=vroegere Expresweg) en de Reepstraat die parallel hieraan zuidelijker loopt. Bij opgravingen (1989-1997) in de buurt van het Middeleeuwse kerkhof en de kapel van Kluize –aan de huidige straat Kluizenmolen- werden tal van bewoningssporen uit de Bronstijd, IJzertijd en Gallo-Romeinse periode ontdekt. De site iets meer westelijk gelegen (verkeerswisselaar Kemzeke) is bekend van een archeologisch noodonderzoek (1989) en leverde gelijkaardige sporen op. [144]

Een team archeologen van Erfpunt Waasland vond in 2018 op een site nabij de Reepstraat o.a. een waterput uit vermoedelijk de IJzertijd. De beschoeiing van de put was opgebouwd uit houten paaltjes en in de grond geheide planken. Helemaal onderaan de waterput werd een deel van een houten wiel

[142] K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 155. Perceel n° 839. Horizontale doorboring onder de top van de driehoek, schuine doorboring van de zjjkant naar de basis.

[143] K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 90. *7 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd. Ook in: M. Dewulf, *Sporen van bewoning uit het jong stenen tijdperk, de late ijzertijd (La Tène III) en de Gallo-Romeinse periode op de Kapelakker van het Hof ter Kluizen te Sint-Gillis-Waas*, AOKLVW, 1971, P. 119.

[144] A. Van de Weyer, Het ontstaan van Sint-Gillis-Waas, De Kluizenaar, 2000, nr. 18, P. 16. De bekende 19de eeuwse urnenvelden werden gevonden in de Kamerwijk (achter de kliniek), een 240-tal, ook het verdwenen driehoekig weefgewicht), op het Loever en Berkelaar (tussen Holstraat en Loever, een 20-tal) en nog enkele op de Kluizendijk. Ook in: Brochure erfgoedsprokkel kluizenmolen, www.dms.oost-vlaanderen.be

–met een centraal gat- teruggevonden. Gelijkaardige vondsten van wielen –maar van een latere datering- zijn al elders gedaan in Vlaanderen. De zuurstofarme omgeving op de bodem van de waterput heeft er voor kunnen zorgen dat het hout niet is vergaan.[145]

Temse-Steendorp

Het urnenveld van Temse-Velle (Bronstijd) zou gedurende enkele eeuwen in de IJzertijd verlaten geweest zijn. Pas in de late La Tène-periode werden er akkers aangelegd (ploegsporen) en werden er scherven opgegraven.[146]

In 1998 konden op de site Steendorp-Blauwhof diverse kuilen aangetroffen worden met scherfresten (Late Ijzertijd) en verbrand beendermateriaal. Mogelijk gaat het hier om graven of cultuskuilen.[147]

Vrasene

Bij de restauratiewerken aan de H. Kruiskerk (1977-86) werd vanaf 1979 ook een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het vroegste vondstenmateriaal wijst op een bewoning langs de rechterzijde van de Vrasenebeek (Sleutelhoflaan, Daalstraat, ten zuidoosten van de kerk). De bewoningssporen gaven klein schervenmateriaal aan, vermoedelijk uit de Late Ijzertijd. Mogelijk is hier ook een relatie aan te duiden met de hoge ouderdom van het toponiem Vrasene.[148] Zo heeft M. Gysseling de pre-Germaanse verwantschap (tweede eeuw v. C.) aangetoond tussen de toponiemen Vrasene en Verre (=de Vrasenebeek mondt uit in de Verre). De oudste vormen zouden dan respectievelijk Parasinâ en Parasis zijn. Het suffix –inâ is meermaals vastgesteld voor het aanduiden van een zijtak van een rivier. Pars is dan een metaalnaam die verwijst naar lokaal ijzererts (oer) in de bodem dat een rode kleur aan de beek zou gegeven hebben.

Onder het niveau van de kerk werd een 20 à 50 cm dikke colluviale laag waargenomen bovenop het zandlemige dekzand. In de overgangszone werden restanten van ijzeroer gedetecteerd. Het colluviatieproces –hier op de afhellende valleirand van de Vrasenebeek- is een gevolg van wegstromend materiaal naar lager gelegen oppervlakken wat gewoonlijk aan ontginningen op de hoger gelegen gronden wordt toegeschreven –en dus minder bescherming door het plantendek-. Verder pollenonderzoek op de colluviale laag toont de aanwezigheid van vroeger grasland en elzestruiken.

Het handgemaakte aardewerk –ter plaatse gebakken in veldovens- kan als late IJzertijd of La Tène bestempeld worden. Dit geldt ook voor het vegetatiebeeld van gras en elzen. Net zoals op andere plaatsen is er ook hier Gallo-Romeins schervenmateriaal ontdekt, waaruit kan afgeleid worden dat er ter plaatse een meer permanente bewoningskern toen is ontstaan.

In 1993 werd een archeologisch prospectie uitgevoerd van de graafwerken n.a.v. de aanleg van een nieuwe gasleiding ND250 tussen Sint-Gillis en Sint-Niklaas.[149] In de Vrasense wijk Oostakkers –aan de

[145] Het Laatste Nieuws, 15.9.2018. *7b op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[146] K. Van der Gucht, *Een La Tène-nederzetting te Elversele-De verzameling M. Dewulf*, AOKLVW, 1986, P. 91. *12b op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[147] J. Van Vaerenbergh, J.P. Van Roeyen, et al, *Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006*), AOKLVW, 2007, P. 431. *12 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[148] R. Van Hove et al, *Archeologisch onderzoek in de H. Kruiskerk te Vrasene*, Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland, deel II, 1994. De kerk bevindt zicht op de linkeroever van de Vrasenebeek. Ook hier werden IJzertijdvondsten gedaan in de colluviale laag onder de kerk. *8 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[149] ND250 vertrekt aan de vroegere N49 (Expresweg) en loopt van noord naar zuid tussen de dorpskernen van Sint-Gillis en Vrasene in. Ze eindigt aan de Uilestraat, iets ten noordoosten van de stadskern van Sint-Niklaas.

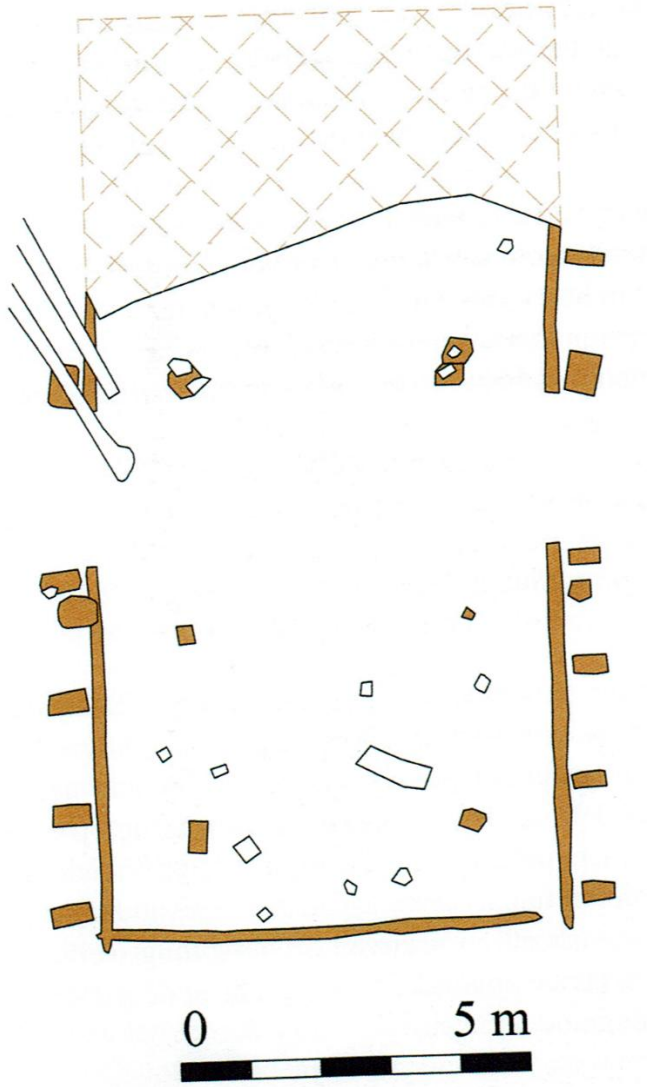
noordelijke rand van de Vrasenebeek- werd een geringe hoeveelheid Ijzertijdscherven en moeilijk leesbare grondsporen (paalkuiltjes en greppeltjes) waargenomen.[150]

Kruibeke-Bazel

In 2005 kwamen bij graafwerken aan het OCMW-rusthuis te Bazel een aantal interessante Late IIzertijdsporen aan het licht. Het betreft een rij van vier kuiltjes met wellicht een rituele functie met verbrand botmateriaal en houtskoollenzen (=resten van brandstapel). Verder waren er in de buurt paalkuilen en een grotere rechthoekige kuil.[151]

Tijdens graafwerken (2003) in de ambachtelijke zone Hogen Akkerhoek in het noordoosten van Kruibeke (Zwaluwbeek) werd een gedeeltelijk bewaarde plattegrond –vermoedelijk uit de Vroege Ijzertijd- opgegraven. Het woonhuis had een drieschepige indeling, wandgreppels en een rij palen om de dakuiteinden te schragen. De toegangen bevonden zich aan de beide lange zijkanten.[152] Vlakbij het erf werd later nog een greppel gevonden die vermoedelijk diende als een afsluiting. En enkele tientallen meters van het erf konden paalkuilen van een drietal spijkers (=graanopslag) onderscheiden worden.

[150] J.P. Van Roeyen, R. Van Hove, *Archeologische prospectie van de gasvervoerleiding ND 250 Sint-Gillis-Sint-Niklaas (O.-Vl.),* AOKLVW, 1995, P. 449. *9 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[151] J. Van Vaerenbergh, J.P. Van Roeyen, et al, *Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006*), AOKLVW, 2007, P. 381. *10 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.
[152] J. Van Vaerenbergh, J.P. Van Roeyen, et al, *Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006*), AOKLVW, 2007, P. 415. *11 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd. De plattegrond vertoont veel gelijkenis met twee gebouwen uit dezelfde periode te Sint-Gillis (Kluizenmolen).

Grondplan van het drieschepige gebouw uit de Vroege IJzertijd (Kruibeke-Hogen Akkerhoek) (AOKLVW, 2007, P. 417).

Beveren-Melsele

Bij graafwerken voor de bouw van de Sint-Maarten Bovenschool (2014) op de site van het vroegere Wilhelmietenklooster, werden drie dichtgeslibde waterputten ontdekt door de Archeologische Dienst Waasland (ADW). In één er van werd een opvallende hoeveelheid scherven uit de Vroege Ijzertijd waargenomen, o.a. van een lepel in gebakken klei.[153]

[153] Gazet van Antwerpen, 25.10.2014. De vondst van een lepel is vrij uniek. *13 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd. De lepel had de vorm van een laag kopje met oor.

De waterputten aan de Wilhelmietenklooster-site zijn diverse keren uitgegraven na dichtslibben. Water werd bovengehaald met behulp van een soort manden, waarvan nog resten werden teruggevonden (uit J. Moens et al, Oud ijzer, Beveren doorgrond, 2017, P. 37). In de Pauwstraat te Melsele werd langsheen de Molenbeek het nog perfect bewaarde vlechtwerk van een waterput teruggevonden (P. 34).

In opdracht van de gemeente werd in 2012 een opgraving uitgevoerd door het Vlaams Erfgoed Centrum op de locatie KMO-zone Doornpark. De zone met drie erven uit de Ijzertijd lag iets ten noorden van de Gentseweg. Plattegronden van twee driebeukige huizen kon worden teruggevonden.

Op de drie erven waren er verschillende bijgebouwen. Rondom de huizen werden akkers aangelegd met verbouwingssporen van gerst en emmertarwe. Alhoewel er geen botsporen van dieren zijn aangetroffen, kan toch verondersteld worden dat er runderen, schapen, geiten, varkens en paarden op het erf aanwezig waren. Een van de bijgebouwen, een spijker, kon gedateerd worden in de Vroege IJzertijd. Scherven in de overige structuren wijzen eerder ook op een datering in de Vroege Ijzertijd.[154] Op te merken valt nog dat ook het toponiem Beveren van Keltische oorsprong is.[155]

Door Erfpunt –het vroegere ADW[156]- werden in 2016 aan de Farnèselaan in Melsele opgravingen uitgevoerd waarbij er paalsporen van spijkers tevoorschijn kwamen. Het eigenlijke hoofdgebouw ligt vermoedelijk meer richting de grens met Beveren en kon nog niet worden teruggevonden. Ter plaatse werd besmeten aardewerk gevonden uit de Vroege IJzertijd (800-500 v.C.): het besmijten van het aardewerk met klompjes klei had verschillende voordelen: er was geen wandafwerking nodig, het aardewerk was beter grijpbaar en de potinhoud ging sneller koken.[157]

Kemzeke

In 1988 hadden opgravingen plaats te Kemzeke-Kwakkel.[158] Men ontdekte er een rechthoekig grafmonument (ongeveer 20 m X 30 m) omgeven door greppels. Binnenin bevonden zich acht beenderpakgraven en vier brandrestgraven (kuiltjes met resten van as en verbrande beenderen). In een latere fase werd een tweede aansluitend grafmonument ontdekt. Op basis van enkele aardewerkscherven die in enkele graven en in een gracht konden gevonden worden, werd een Vroege La Tène-datering vooropgesteld. Verder onderzoek op de crematieresten wees zelfs een Late La Tène-datering aan, zodat deze eerder kleine begraafplaats over meerdere eeuwen in gebruik moet geweest zijn. In de buurt zou later ook een nederzetting tevoorschijn komen.[159]

Nieuwkerken

Bij de aanleg van het nieuwe gemeentepark, iets ten zuidwesten van het centrum gelegen, werden bij een archeologisch onderzoek door Erfpunt naast Romeinse crematiegraven ook paalindrukken van vijf zeldzame huizen uit de Late IJzertijd blootgelegd. Het betreft hier een meer vierkantig woningtype met twee ingangen en een strooien dak. Vermoedelijk ging het hier om woningen van

---

[154][154] X. J. F. Alma, K. Van Campenhout, Een duik in de loopgraven, HLVB, 2014/1, P.50. *13b op kaart Waasland tijdens de IJzerijd. De conserveringsomstandigheden voor botmateriaal zijn hier slecht te noemen.

[155] M. Gysseling, *Overzicht van de toponymie van Waasland*, Mededelingen van d vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam, 1956, P. 91. Beveren gaat terug op *bibarone* (=beverbeek). Ook Lokeren gaat terug op het Keltische *lukarone* (onbekende betekenis). In zijn Inleiding tot de toponymie van Oost-Vlaanderen, 1950 heeft dezelfde auteur het voor Beveren over het Keltische bebros (=bever, P. 8). Ook het suffix –aco is zeer gewoon voor Keltische nederzettingen. Het is als –iaco blijven voortleven in de Gallo-Romeinse tijd. Voorbeelden zijn Temse en Kemzeke (P. 8).

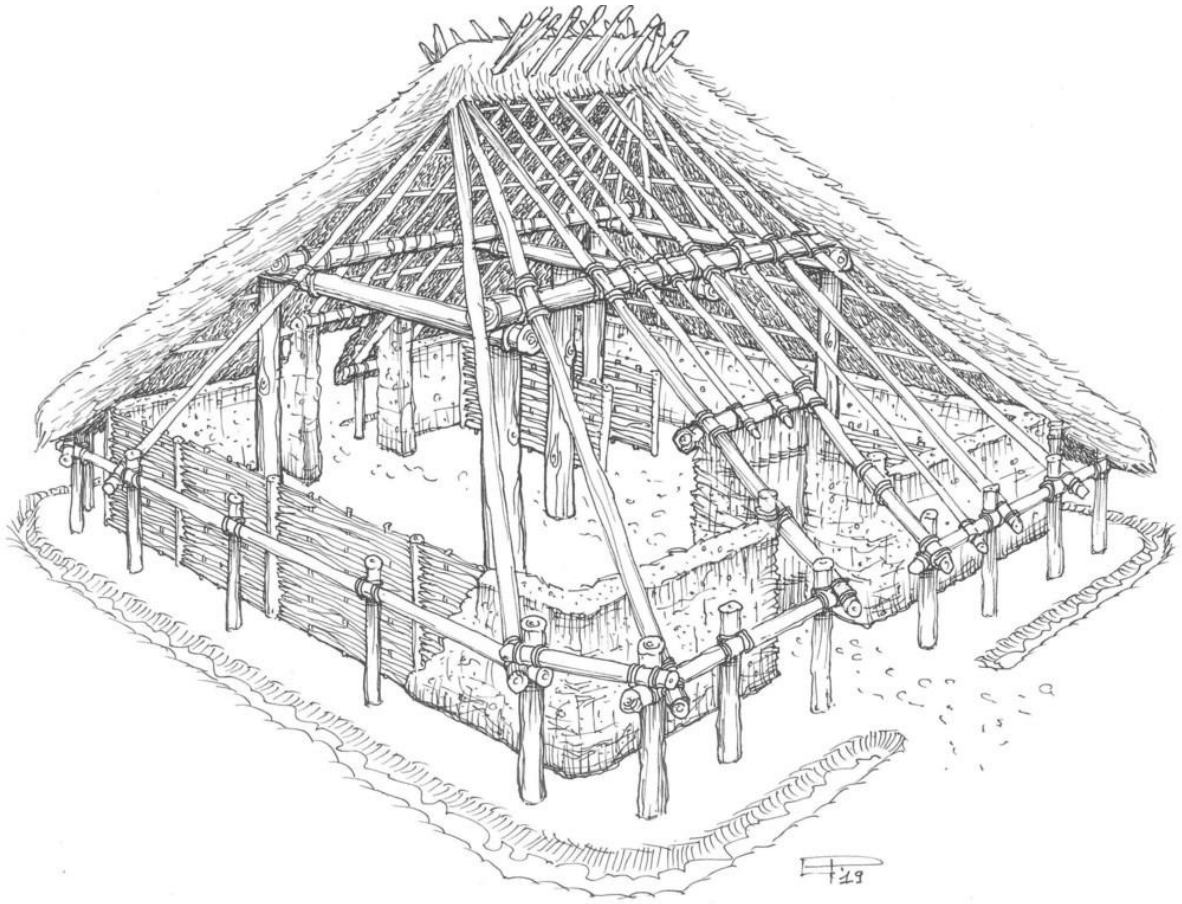
[156] De archeologische dienst werd in 1983 opgericht in de schoot van de Wase intercommunale, op initiatief van Sint-Niklaas en Beveren. In 1986 werd de dienst een afzonderlijke VZW. In: Het Nieuwsblad, 18.7.1986.

[157] K. Poschet, Beveren uitgespit, HLVB, 2017/3, P. 73. *14 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

[158] G. De Mulder et al, The Late Iron Age cemetary of Kemzeke/Kwakkel, Archaeologia protohistorica, 2020, P. 137. De opgravingen gebeurden door J. Bourgeois met steun van Erfpunt. Er waren eerder al door J. Semey luchtfoto's gemaakt.

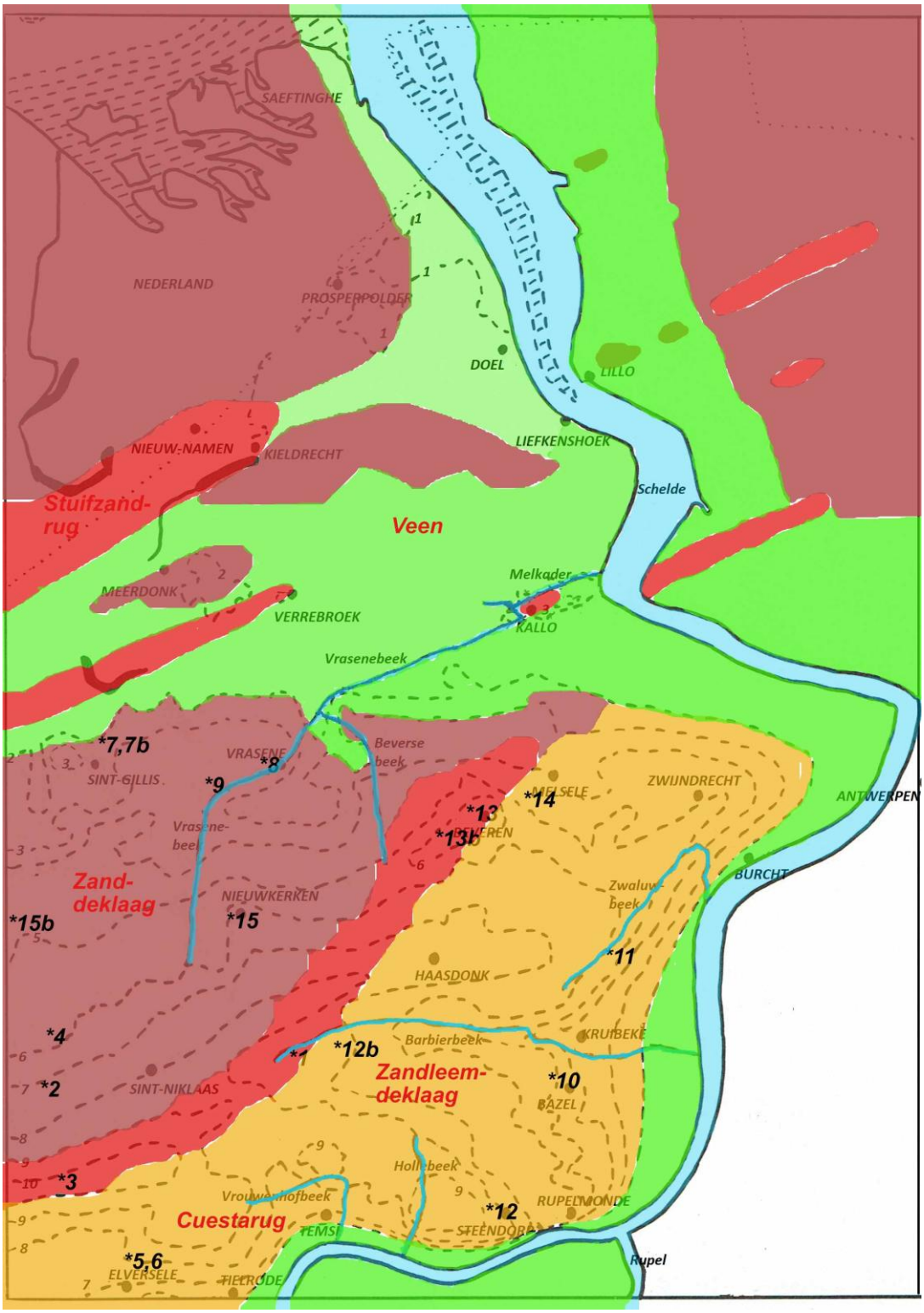
[159] Zie gereconstrueerde Menapische hoeve (www.gallischehoeve.be) en J. Bourgeois, Enclos et nédropole du second âge du fer à Kemzeke, Scholae Archaeologicae, 1991. *15b op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

dezelfde familie. Dit woningtype lijkt op huizen in de Kempen, zodat er sprake kan zijn van onderlinge contacten tussen deze regio's.[160]

Reconstructie van één van de vijf woningen uit Nieuwkerken uit de IJzertijd (uit Het Nieuwsblad).

[160] Het Nieuwsblad, 23.4.2020. Het gemeentepark wordt in mei 2021 ingehuldigd als Menapiërspark. *15 op kaart Waasland tijdens de IJzertijd.

Kaart Waasland tijdens de IJzertijd met veel sporen[161] van bewoning in het sterk beboste zuiden, tussen het veengebied en de Schelde (geen getijden). De verschillende plaatsnamen dienen enkel als herkenningspunten. Beveren en Vrasene zijn Keltische toponiemen.

[161] *1=urnenveld, *2=scherven, *3=urnen, *4=munt, *4b=plattegrond, *5=scherven, armband, paalsporen, *6=scherven, urne, *7=urne, scherven, *7b=waterput, wiel, *8=scherven, *9=scherven, paalsporen, *10=paalsporen, *11= plattegrond, *12=scherven, graven, *12b=urnen, scherven, *13=waterput, lepel, *13b=plattegrond, *14=paalsporen, *15=paalsporen, *15b=grafmonument

Meetjesland

In de buurt van diverse sporen van Bronstijdbewoning konden ook sporen van een latere IJzertijdbewoning teruggevonden worden.

Evergem

Te Evergem-Ralingen werd naast één van de circulaire structuren uit de Bronstijd de randen van een rechthoekige kuil aangetroffen. In de kuil lagen resten van verbrande eikels, waarop een koolstofdatering werd uitgevoerd die wees op 600 v.C. Er bovenop lagen scherven van besmeten aardewerk (Late Ijzertijd). Over de functie van deze kuil is men nog niet zeker. In de bovenste vulling van de buitengracht van de kringgreppel waren ook nog andere scherven uit de Ijzertijd terug te vinden. Ook de gracht van een tweede circulaire structuur bevatte in de bovenste vullingslagen IJzertijdscherven.

En tijdens noodopgravingen aan de Spoorwegstraat voor het doortrekken van gewestweg N456 werden nabij de dorpskom paalresten van een nederzetting en aardewerkscherven (La Tène I) ontdekt.[162]

Sporen van een zogenaamde *ferme indigène* werden dankzij luchtfotografie[163] waargenomen langs de Hoge Avrije.[164]

Aalter

Aalter kent in het centrum enkele heuveltoppen en is in het noorden meer begrensd door een moerassig gebied. De urnenveldmensen hebben hun huizen gebouwd op de hoogste heuvel in het dorpscentrum.[165]

Er konden paalresten van een drieschepig gebouw van 12 bij 5 m opgegraven worden te Aalter (Vroege Ijzertijd). Binnenin waren twee ruimtes van respectievelijk 4m en 8m lang gemaakt.

Er zijn verder sporen van IJzertijdbewoning op het industrieterrein van Langevoorde en Lakeland en op de verkaveling Warande.[166] Bij de werken aan het industrieterrein van Langevoorde werd in 2001 een noodonderzoek afgerond.[167] Er werden sporen ontdekt uit de Late Ijzertijd:

- Grote, onregelmatige kuilen tot 100 m² groot die kleiwinningsputten blijken te zijn. Er werd ook La Tène-aardewerk waargenomen. De putten bleken in de lokale zanddeklaag

[162] A. De Vos-Werkgroep, Geschiedenis van Evergem, P. 16. *1 op de kaart Meetjesland tijdens de IJzertijd (voor Ralingen en Spoorwegstraat).
[163] Luchtfotografie kan succesrijk toegepast worden op zandruggen met archeologische bodemverstoringen. Deze leiden tot een lokale droogtevariatie en als gevolg hiervan anomalieën in de plantengroei. In: J. Rommelaere et al, Het archeologisch onderzoek in het Meetjesland 1981-84, Appeltjes van het Meetjesland, 1985, P. 230.
[164] Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, Geschiedenis van Lovendegem, 2010, P. 87.
[165] De Urnenveldmensen zouden verdwijnen rond de vijfde eeuw v.C. Volgens Gysseling betekent de naam Aalter: jeneverbessenstruik. In: L. Stockman, Geschiedenis van Aalter, 1979, P. 21.
[166] Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, Geschiedenis van Lovendegem, 2010, P. 87. *2 op de kaart Meetjesland tijdens de IJzertijd.
[167] W. De Clercq et al, Het oudste Meetjesland: recente onderzoeksresultaten van archeologische opgravingen in Eeklo en Aalter, Appeltjes van het Meetjesland, 2002, P. 257. Het industrieterrein Langevoorde is nabij het gebied Lakeland gelegen, ten noordwesten van het centrum van Aalter en ten zuiden van de Brugse vaart. Het wordt doorsneden door de Brielbeek die in de Brugse Vaart (=Kanaal Gent-Oostende) uitmondt.

uitgegraven te zijn tot aan de grens met de onderliggende kleilagen.[168] Op het hogergelegen zandige gedeelte werden geen putten meer aangetroffen.

- Een gracht en enkele paalresten waarbinnen zich geen duidelijke structuren aftekenden, men spreekt hier ook van een palenzwerm. Vermoedelijk gaat het om de randzone van een nabijgelegen erf. De bovenste laag van de gracht bevatte crematieresten –houtskool en verbrand menselijk bot- en scherfmateriaal.

Nabij het urnenveld van Oostergem, werden ook sporen van bewoning uit de Vroege Ijzertijd ontdekt. Scherven uit de Late La Tènetijd doen ook een nog latere bewoning vermoeden.[169]

Opgravingen in 1989 door de Universiteit Gent te Aalter-Woestijne concentreerden zich op een grote rechthoekige structuur (gracht) in de nabijheid van een grafheuvel en een dubbele gracht die wat verder was gelegen.[170] Pollenonderzoek wees op een bosvegetatie met toch een toenemend heide-areaal. Een stukje houtskool in de grachten wees met C14-datering op de Late Ijzertijd. De rechthoekige structuur (ca 45 x 25 m) had een gracht van ongeveer 2 m breed. Deze gracht is blijkbaar kort nadat hij gegraven werd, direct terug dichtgegooid. Er werd weinig archeologisch materiaal in de grachten ontdekt (wat verbrand been, fragmenten van aardewerkschaaltje, blauwgele kraaltjes). In de zuidelijke hoek van dit monument werd een cultisch depot waargenomen met potscherven op een dik pakket houtskool en verbrand been. Ook hier werd net zoals in Ursel twee palenrijen waargenomen. Op de site waren er ook aanwijzingen van een bewoning in de overgang Neolithicum/Bronstijd (klokbeker, schrabber). Dit monument moet een ceremoniële functie hebben gehad.

Lovendegem-Vinderhoute

Langs de Molenslag te Vinderhoute werd in 1985-86 onderzoek uitgevoerd door archeologen van de Universiteit Gent. Zij troffen er een reeks grachten aan met onder meer aardewerk, een zeldzame armband in klei, fragmenten van een glazen armband en een glazen kraaltje (Late IJzertijd).

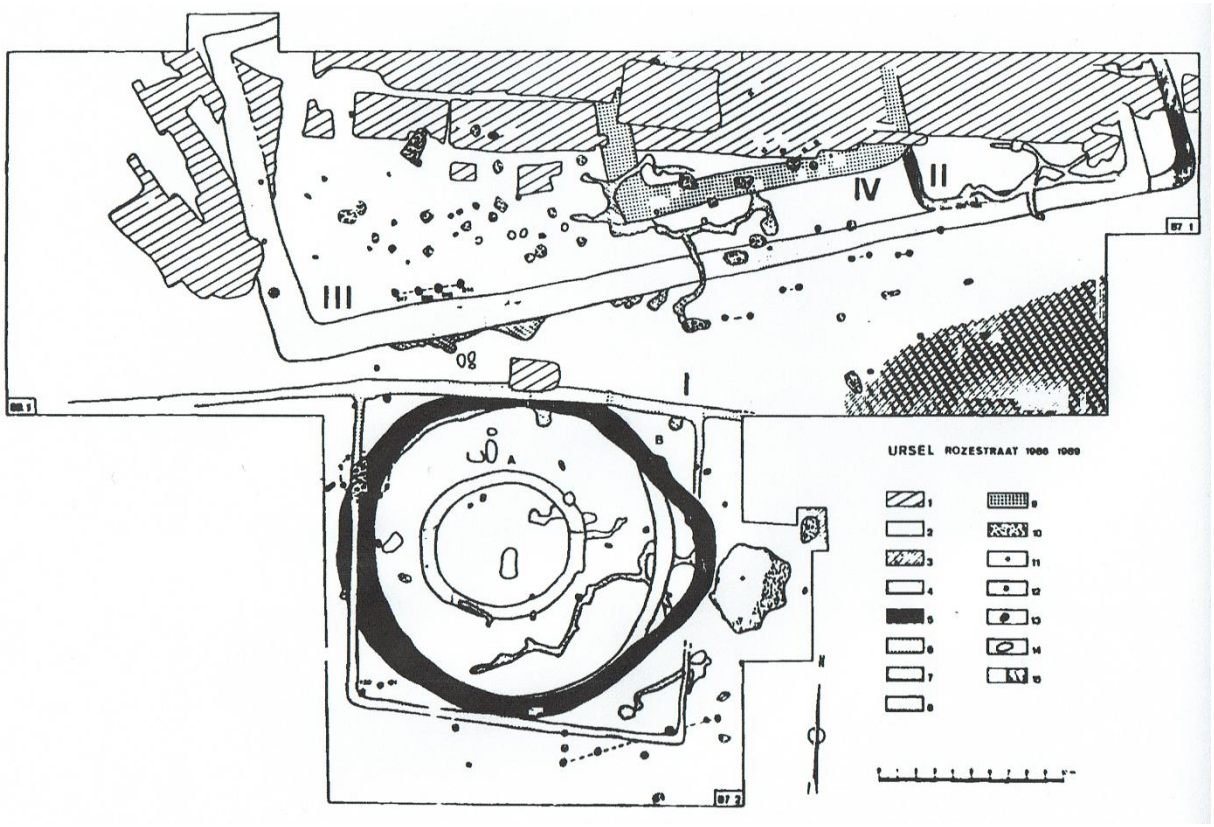
Ook op de Oostveldkouter te Lovendegem zijn er aanwijzingen gevonden van een IJzertijdsite met kuilen en aardewerkscherven.[171]

Ursel

Bij opgravingen in 1989 aan de Rozenstraat door J. Bourgeois van de Universiteit Gent, werden eerdere aanwijzingen van luchtfoto's door piloot J. Semey gebruikt.[172] Rond de sporen van een

[168] Aalter ligt aan de rand van de Vlaamse vallei en bevat in de ondergrond tertiaire zand- en kleilagen.
[169] L. Stockman, Geschiedenis van Aalter, 1979, P. 7. Ook *2 op kaart Meetjesland.
[170] J. Bourgeois, J. Rommelaere, Bijdrage tot de kennis van het Meetjesland in de Metaaltijden, Appeltjes van het Meetjesland, 1991, P. 59. De site bevond zich op de rand van een natte depressie (Hoge Kale) waarin later het kanaal Gent-Brugge werd gegraven. *5 op kaart Meetjesland tijdens de IJzertijd.
[171] Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, Geschiedenis van Lovendegem, 2010, P. 87. *3 op kaart Meetjesland tijdens de IJzertijd (sites Lovendegem en Vinderhoute).
[172] J. Bourgeois, Opgravingen te Aalter-Woestijne, appeltjes van het Meetjesland, 1989, P. 230. J. Semey was ook amateur-archeoloog. De site Rozenstraat ligt op ca 15 m hoogte, ten zuiden van de site Konijntje waar al

grafheuvel[173] werd eeuwen later (Late IJzertijd) een rechthoekige structuur (gracht) aangebracht, die door de auteur een ritueel monument wordt genoemd. Ten noorden hiervan werden andere gelijkaardige monumenten aangebracht. Er werden hier 68 brandrestengraven met weinig bijgiften ontdekt. De datering wees in de richting van de eerste eeuw v.C.-eerste eeuw na C. Op een periode van 150 jaar (vijf generaties) kan een lokale groep mensen van ca 15-20 personen dus makkelijk aanleiding geven tot 68 crematies. In ditzelfde monument werd een rituele palenrij waargenomen (ondiepe paalindrukken met potscherven). Er is ook sprake van een windval (=sporen van grote door wind omgewaaide boom) met mogelijk ook een rituele betekenis.

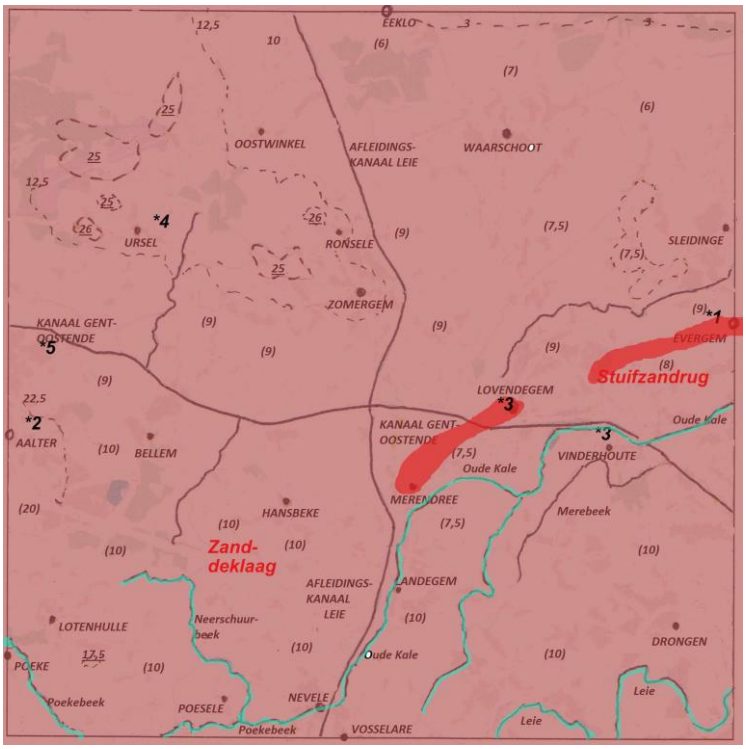
Opgravingsplan Ursel-Rozestraat: rechthoekige structuur (I) rond grafheuvel, en ten noorden hiervan de verschillende fasen van gelijkaardige structuren (II, III en IV). (J. Bourgeios, J. Rommelaere, 1991).

Mesolithische vondsten werden gedaan. Beide sites liggen ten oosten van het dorpscentrum. De opgegraven rechthoekige structuren vertonen gelijkenis met vondsten te Kemzeke en te Aalter-Woestijne.

[173] J. Bourgeois, J. Rommelaere, Bijdragen tot de kennis van het Meetjesland in de Metaaltijden, Appeltjes van het Meetjesland, 1991, P. 59. De grafheuvel (Vroege Bronstijd) had twee concentrische grachten, van respectievelijk een diameter van 7,5 m en 17 m. De heuvel en het graf binnenin zijn in de loop der tijden verdwenen. Datering van houtskoolresten in de centrale gracht wees op een periode van ca 2100-1900 v.C. In de buitenste gracht werden scherven van urnen gevonden. Pollenonderzoek wees op een dichtbebost gebied (linde, berk; eik, els, hazelaar). Om de grafheuvel aan te leggen dienden dus bomen omgekapt te worden. Op basis van pollen in de opvullingslagen van de buitenste gracht kon vastgesteld worden dat in de Vroege IJzertijd het gebied nog altijd bosrijk was, maar met meer heide en grasland. De vindplaats bevindt zihc op een droge hogere zandrug. *4 op kaart Meetjesland tijdens de IJzertijd.

Merendree

De naam Merendree is volgens Gysseling[174] afgeleid van het Indo-Europese *marindhra*. Het element (a)mar betekent uitbuigend of schitterend, het suffix *andh-r* wordt veel aangetroffen bij waternamen. Merendree is dus een waternaam en duidt op een plaats gelegen aan een uitbuigende rivier (=met meanders) of schitterende rivier. Merendree is gelegen in de Vlaamse vallei binnen een prehistorische driehoek van rivieren: de Oude Kale in het zuiden, In het oosten liep de Kruiskale die in later deels zou opgeslorpt worden door de aanleg van het Schipdonkkanaal (=Afleidingskanaal van de Leie). Ten noorden liep nog een rivier die helemaal werd opgenomen in de Brugse vaart (=kanaal Gent-Oostende). Langsheen deze rivieren ontstonden er natte alluviale gronden (hoogteligging ca 7m), Het dorpscentrum ligt op een hoogterug (ca 11 m).[175] Ook de riviernaam Kale is van Keltische origine.[176] Drongen is afgeleid van het Indo-Europese *truncus* (=tronk of romp van een lichaam).[177]

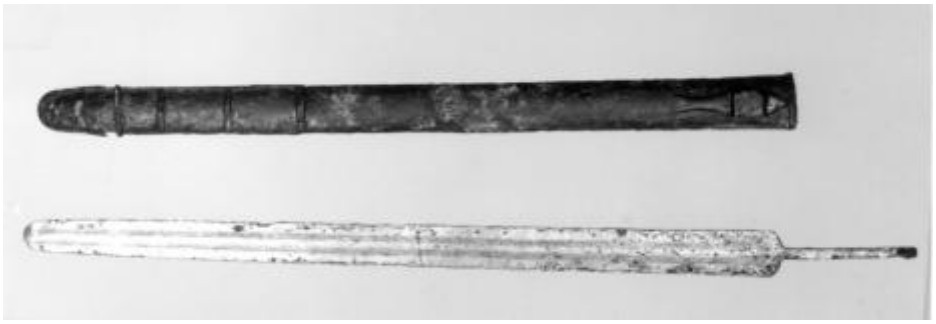

Kaart Meetjesland (bossen) tijdens de IJzertijd met sporen[178] van bewoning. De verschillende plaatsnamen dienen enkel als herkenningspunten.

[174] J. Luyssaert, Merendree: naamsverklaring en ontginningsgeschiedenis, www.landvannevele.com. Zie ook vondst van bronzen voorwerpen in de Bronstijd.
[175] L. De Ruyck et al, De kerkdorpen Merendree en Hansbeke heemkundig bekeken, www.mijnplatteland.com
[176] M. Gysseling, Een inleiding tot de toponymie van Oost-Vlaanderen, 1950, P.8.
[177] M. Gysseling, Lessenreeks Toponymie, Verbond van de kringen voor heemkunde in Oost-Vlaanderen, 1977. De auteur maakt onderscheid in Indo-Europees dat hij archeologisch in verband brengt met de Touwbeker- of Strijdhamercultuur, het Belgisch (Standvoetbekercultuur), het Ligurisch (Urnenveldcultuur) en het Keltisch (Halstatt- en La Tèneculturen). Voor de Indo-europeanisering behoorden de Nederlanden tot een mediterrane taal- en cultuurgemeenschap.
[178] *1=paalresten, kuil, scherven, *2=kuilen (kleiwinning), paalresten, scherven, *3=kuilen, scherven, *4=grafmonument, windval, *5=grafmonument, kralen, grachten, armband.

Hageland

Het urnenveld dat in Donk opgegraven werd zou nog een tijd gebruikt geweest zijn in de Vroege Ijzertijd. Na een onderbreking werd er ter plaatse een nederzetting in de La Tène-tijd gebouwd (tientallen plattegronden, spijkers en graansilo's).[179] Later zou er ook een Gallo-Romeinse woonkern ontstaan.[180] In de buurt werd te Schulen ook de vondst gedaan van een ijzeren La Tène-zwaard.[181]

Begin oktober 1980, toen het Schulens meer aangelegd werd, vond Paul Vangeel in de wand van een aarden dijk ten westen van de pijpenkop van het Schulensmeer een stuk oud ijzer. Het zwaard stak nog in zijn schede en was door een houw van de laadbak van een graafmachine tot op 90° geplooid. Het werd nadien gerestaureerd. Het slagzwaard is 85,6 cm lang. Het handvat bestaat uit een lange en smalle 3 tot 5 mm dikke angel met een omgeplooid einde: de organische delen van de greep ontbreken. De schede is 73,2 cm lang. Ze bestaat uit twee lange convexe platen, elk ca. 1 mm dik. De versierde plaat, d. i. de behamerde voorzijde, werd over 2/3 van de lengte met de randen over de iets smallere en effen rugplaat geplooid. Naar de punt toe worden beide platen samengehouden door een ijzeren oorband die verstevigd werd met vier dwarse traversen.[182]

---

[179] De IJzertijdbewoning wijst op eerder tijdelijke bewoningsfases (zwervende erven). In: https://publicaties.vlaanderen.be (Onderzoeksrapport archeologie Vlaanderen (Bronstijd/IJzertijd), P. 24).

[180] K. Verhelst, *De domeingroep Halen*, Het Oude Land van Loon, 1993, P.40. De site bevond zich op de rechteroever van de Gete in een smalle leemgordel aan de zuidrand van de Demervallei. Dit leem zou bovenop de elders aanwezige zandleemdeklaag zijn afgezet door stuifwinden vanuit de Kempen. De prehistorische landbouwers konden er met hun primitieve werktuigen beter de grond bewerken dan op het zuidelijker gelegen zwaardere zandleem. Bovendien was het in de buurt van een waterloop en konden de natte gronden ernaast als weiland dienen. *1 op kaart Hageland tijdens de IJzertijd.

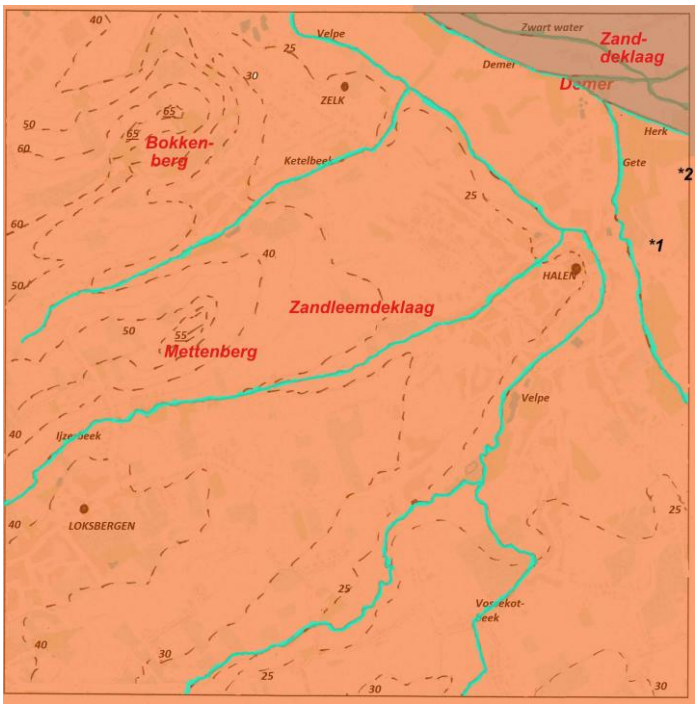
[181] www.vilters-vanhemel.be, *2 op kaart Hageland.

[182] www.herk-de-stad.be, ook in L. Van Impe, P. Vangeel, Een laat La Tène-zwaard uit Schulen, Archaeologia Belgica, 1981, P. 22. De restauratie gebeurde door de Nationale Dienst voor Opgravingen. De vondst gebeurde op een zandwinningszone en bestond vroeger uit een alluviale vlakte met lokale zandige hoogtes (donken). Ter plaatse spreekt men van Poterijbroek. Deze site is ongeveer 1,4 km noord-oostelijk gelegen van de ijzertijdnederzetting te Donk. Het zwaard stak in een aardklomp die wat veen bevatte. De auteurs maken enerzijds de link met een soldaat ten tijde van de veroveringen door Caesar (1e eeuw v.C., een gelijkaardig type is gevonden in de grachten van Alesia) die zijn zwaard zou verloren hebben. Dit zou dan een van de weinige archeologische sporen zijn van de strijd tegen de Eburonen. Anderzijds wordt een verband gesuggereerd met een lokale nederzetting. Nergens wordt over een mogelijk rituele betekenis gesproken (plooien van het zwaard en in een water gooien). De site ligt tussen de Demer en de Herk in. Dit zwaardtype is voor onze streken eerder zeldzaam en bevond zich nog een vrij goede staat.

Vermoedelijk behoorde de streek tot het woongebied van de Eburonen (Germanen) die in de 3de-2de eeuw v.C. het gebied waren binnengetrokken. De naam Halen zou dan afgeleid zijn uit het Germaanse *halhum* of *halha* dat 'bocht in of van hoogland' betekent volgens Gysseling. Dit zou kunnen overeenstemmen met de typische ingesloten ligging van het dorpscentrum binnen de valleien van de IJzer en de Velpe. De naam zou evenwel ook kunnen dateren van de Germaanse invallen na de Gallo-Romeinse periode. Ook de naam Velpe is gevormd uit het Germaanse *falwa+apo* (=vaal water) waarbij het suffix –apo ook kan duiden op een prehistorische naamgeving (ook 3de-2de eeuw v.C.).[183]

De riviernaam Demer wijst eveneens op een Keltische naamgeving. Gysseling verwijst voor het eerste lid van de naam Demer naar het Indo-Germaanse *tem- (*=donker), en rangschikt de overgang van t naar d onder de eerste germanisering die, in een groot deel van de Nederlanden, in de tweede eeuw v. C. aanvangt. Als voorbeeld geeft hij ook Dender uit *tenera*.[184]

Ook Geetbets maakt deel uit van het heuvelachtige Hageland. Het kent dezelfde geologische opbouw als Kortenaken (zandleemdeklaag op een Rupeliaanse kleibodem) en heeft de laatste uitlopers van de getuigenheuvels (o.a. Hogen). Ten oosten van de Gete begint in feite het vlakkere Haspengouw. In beide dorpen zijn er nog geen sporen van een IJzertijdbewoning bekend.[185]

Kaart Hageland (bossen) tijdens de Ijzertijd met sporen[186] van bewoning. De plaatsnamen dienen enkele als referentiepunten.

[183] K. Verhelst, *De domeingroep Halen*, Het Oude Land van Loon, 1993, P.43. De auteur legt een verband met de nabijheid van de prehistorische nederzetting (Donk). Ook de ligging aan de rand van colluviale gronden (zandleem) met een goede afwatering (licht hellend oppervlak) zou een optimale plaats voor een prehistorische nederzetting kunnen zijn (bv. Rotem).
[184] www.vilters-vanhemel.be
[185] G. Leus, De Heren Van Bets, 1999, P. 9. Volgens de auteur is de naam Gete afkomstig van het Latijnse Gatia, dat verwijst naar de Keltische moedergodin Goda/Guode.
[186] *1=plattegronden, *2=zwaard

Pajottenland

De hele regio maakte deel uit van het leefgebied van de Nerviërs. Mogelijk zouden zij zowel Germaanse (bv. hun taal) als Keltische cultuurinvloeden (de elite) hebben gehad.[187]

In het zuidelijker gelegen Mévergnies werd bij de aanleg van de HST-lijn rond de grafheuvels uit de Bronstijd een belangrijke nederzetting uit de La Tène-periode ontdekt. Ze was omgeven door twee parallelle grachten en bevatte enkele driebeukige huizen, schuren, afvalkuilen. Er werd vooral fijn afgewerkt aardewerkmateriaal teruggevonden. Buiten het dorp werd een waterput blootgelegd (bodem ca 12 m diep) met sporen van een verdwenen houten beschoeiing. In de vullingslagen werden houten stukken van mogelijk een emmer teruggevonden.

Enkele beeknamen in Edingen (Gaine, Sammerie, Harebeek) zouden van Keltische origine zijn.[188] Waar de Harebeek verder uitmondt in de Mark is het dorp Herne later ontstaan. Er is mogelijk een taalkundig verband tussen de Harebeek en de dorpsnaam Herne.[189]

Interessant in de omgeving is Asse dat ligt op de heuvelrug tussen de Dender- en Zennekom. Vanop deze heuvelrug ontspringen verschillende beken die verder naar één van deze valleien lopen. Het huidige dorpscentrum ligt op een hoogte van 85 m, en is daarmee een van de hoogste punten van de regio. Het Asse van de Nerviërs lag niet op de plaats van het huidige centrum, maar even daarbuiten, in het brongebied van enkele beekjes. Op de plaats die Borgstad genoemd wordt zijn al sinds 1964 aardewerkscherven (La Tène) teruggevonden. [190]

Kester

Nog in 1987 blijkt er nog bitter weinig kennis vergaard uit de IJzertijd. Er zijn dan blijkbaar enkele La Tène-scherven gevonden te Bellingen[191], men verwijst ook naar 'gegevens' uit Asse-borgstad en naar gouden Nervische munten uit Strijtem-Tuitenberg.[192] Nochtans moesten de Kelten, het volk dat cultureel beïnvloed werd door Grieken, Etrusken en Scythen, en dat voor het eerst ook een nieuwe aristocratische cultuur met zich meebracht, ook hier aanwezig zijn geweest.

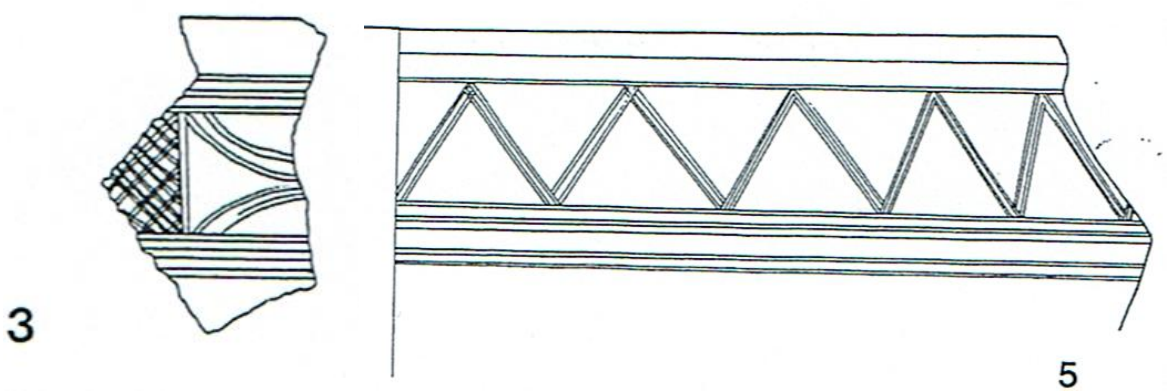
In 1965 werd er grond afgegraven op de Kesterheuvel om er een motorcross-terrein aan te leggen. Bij het aan het licht komen van schervenmateriaal uit de IJzertijd, begon R. Borremans[193] aan een noodopgraving. De bovenste leemdeklaag was reeds weggegraven zodat andere bewoningssporen zoals paalindrukken al definitief verloren waren. Het archeologisch materiaal zou later bewaard worden in het Zuid-West-Brabants Museum te Halle en is onderzocht door P. Strobbe.[194]

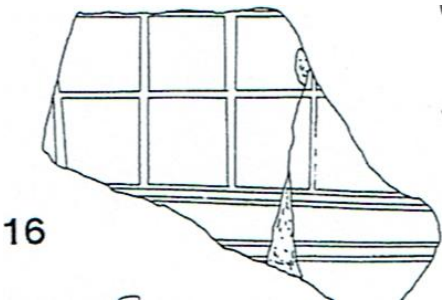
---

[187] H. Van Lierde, Lennik in de Romeinse tijd, Bijdragen tot de geschiedenis van Lennik, 2010, P. 270.
[188] Volgens M. Gysseling, in: J. Reygaerts, La Région d'Enghien, une géographie historique, une histoire urbaine, 1998, P. 14.
[189] R. Billiet, Over de naam 'Harebeek', HOLVEO, 1974, P. 156.
[190] J. Verbesselt, Asse, het ontstaan en de ontwikkeling, ESDB, 1965, P. 173. Borgstad is gelegen langs een oude Nervische weg (de Hoge Weg naar Ninove en Brussel). De baan naar Edingen (door het dorpscentrum) is pas aangelegd in de 1e eeuw na C. De naam Asse is afgeleid van Ascia (=de plaats bij het water).Opvallend zijn er de groottes van de percelen die mogelijk overeenkomen met een Gallische grondindeling, en de brede 'wallen' (20 à 30 m breed) er deels rond.
[191] *2 op kaart Pajottenland.
[192] P. Strobbe, Een nederzetting uit de La Tène-tijd (IJzertijd) te Kester (Brabant), HOLVEO, 1987, P. 83. *1 op de kaart Pajottenland tijdens de IJzertijd.
[193] Dr. R. Borremans (Jubelpark).
[194] Licentiaatsverhandeling KULeuven, 1981. De tekst in HOLVEO is hier een bewerking van.

Er werden meer dan 500 scherven geïnventariseerd, waarvan ongeveer 1/3 afkomstig was van dunwandig (4 tot 7 mm) aardewerk uit gebakken klei.[195] In tegenstelling tot het overige meer dikwandige aardewerk (6 tot 12 mm) werd erbij dit laatste meer verschraling (of magering) gebruikt, dit waren allerlei kleinere scherven (vuursteen, schelpen, aardewerk) die aan de klei waren toegevoegd en dienden om het krimpen tegen te gaan. Zowel binnen- als buitenkant waren voor het bakken geglad met de vinger of een spatel, waardoor een glanzend en minder poreus oppervlak ontstond.[196] Heel wat fragmenten zijn afkomstig van geknikte schalen. Er bevinden zich ook kommen en vergieten –met een trechtervorm en met regelmatig aangebrachte perforaties- onder het aardewerk

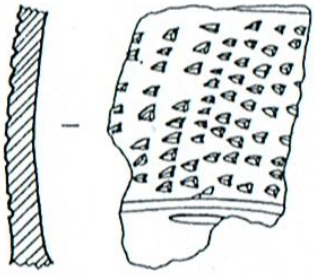
Het dunwandige kwaliteitsaardewerk werd op verschillende manieren versierd met geometrische motieven, rechtlijnige groeven, groeven aangebracht met een kam, driehoekige indrukken, nagel- en vingertopindrukken en uitknijpingen. Dit gelijkt sterk op het Marne-aardewerk (La Tène) en het aardewerk uit de Champagnestreek. Mogelijk was dit ingevoerd of werd het toch ergens lokaal geproduceerd. Hetzelfde type aardewerk is ook op de Kemmelberg terug gevonden.

[195] Dit aardewerk is waarschijnlijk handgmaakt

[196] Men spreekt ook van een geëffend oppervlak dat bekomen wordt door na het bakken het oppervlak te wrijven.

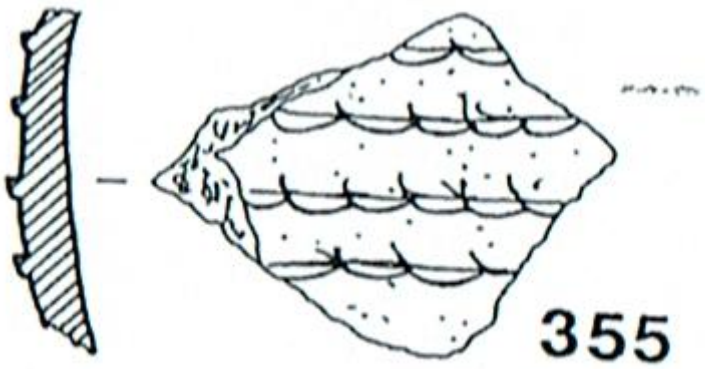
113

119

Scherven 3 en 5 (P. Strobbe). Scherf 3 is afkomstig van een bandversiering met alternerende motieven: een veld met elkaar kruisende lijnen die ruiten vormen, een veld met tweemaal twee cirkelsegmenten die elkaar raken. Scherf 5 is afkomstig van een pot (diameter rand 30 cm) met alternerende driehoeken gevormd door parallelle groeven. Scherf 16 toont een dambordpatroon. Scherf 113 toont driehoekige indrukken, scherf 119 toont uitknijpingen die bekomen worden door met de vinger uitsteeksels in de klei te knijpen.Er werd telkens rode of zwarte verschraling gebruikt.

Het talrijker aanwezige dikwandige aardewerk lijkt meer voor dagelijks gebruik gediend te hebben. De binnenkant is over het algemeen glad afgewerkt, de buitenkant heeft meestal een geëffend of (deels) besmeten oppervlak. Het besmijten met klei blijkt een functionele oorzaak te hebben gehad. Sommige dikwandige schalen, potten en kommen vertonen een versiering.

355

Scherf 355 toont verdikte banden (7 à 8 mm tegenover 5 mm elders) die geaccentueerd zijn door kleine met de vingernagel ingedrukte boogjes. Dit noemt men de Kalenderberg-versiering en dateert uit de Halstatt D-fase met uitlopers in de Vroege La Tène-tijd.

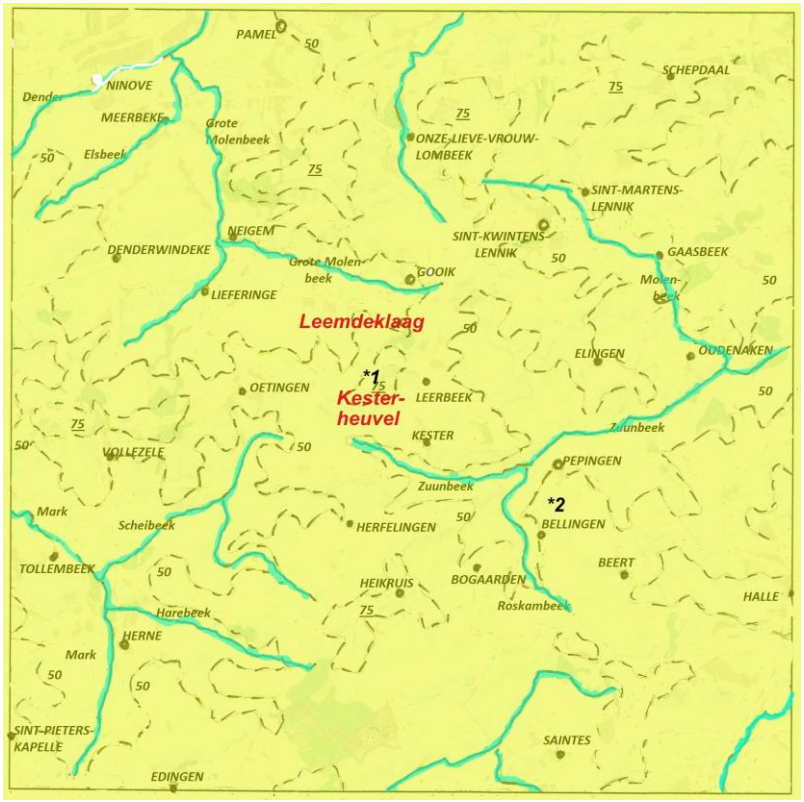
Er werd bij de opgravingen in 1965 ook twee fragmenten van sieraden gevonden: een 3,5 cm lang fragment van een gepolijste armband in zwarte schiefer en een blauwe glazen doorboorde kraal (diameter 11 mm). Later werd er nog een blauwe glaskraal (2011)[197] en armbandfragment (blauwe glaspasta, drie ribben, gele zigzag-versiering) (2013) aangetroffen.

Naast het aardewerk en de sieraden werden nog verschillende functionele voorwerpen opgegraven:

- Een veerfragment van een bronzen fibula, en een bronzen spijker- of naaldkopje
- Een gebroken ijzeren mes (14 cm) met een doorboring op de breuk
- Een ijzeren ring die gevonden werd samen met het mes
- Verschillende stukken metaalslakken die kunnen wijzen op een lokale ambachtelijke activiteit.
- Een afgerond weefgewicht met bovenaan een horizontale doorboring en een driehoekig weefgewicht met ook dezelfde doorboring en een extra doorboring aan de rechterkant.
- Stukken van verbrande huttenleem, met takindrukken
- Verschillende silexartefacten

Er kan uit de ligging van de site en de gedane vondsten afgeleid worden dat er op de Kesterheuvel een Keltische hoogtenederzetting was, gelegen langs een oude Keltische weg.[198] Van hieruit moet men mogelijk een strategische controle hebben uitgeoefend op de regionale handel. Het meer luxueuze aardewerk is opvallend. Er kan duidelijk vergeleken worden met een zelfde type nederzetting op de Kemmelberg.

[197] B. Van Camp, Archeologie in Gooik, 2014, P. 16. In de figuur worden de vondsten uit 2011 en 2013 getoond.
[198] De huidige Heerbaan ten zuiden van de Ninoofsesteenweg. In Kester zijn nog verschillende Gallo-Romeinse vondsten gedaan in de omgeving van de Kesterheuvel. Uit: B. Van Camp, Archeologie in Gooik, 2014, P. 25.

Kaart Pajottenland (bossen) tijdens de IJzertijd met sporen[199] van bewoning. De plaatsnamen dienen enkel als referentiepunt

M. Van Stappen, www.stap-brug.be, 2021

Bijlage 1: Van hofintriges in Macedonië tot de verovering van de oude beschavingen door Alexander de Grote

Over de periode waarin Alexander de Grote leefde zijn zeker meer dan 200 naslagwerken te raadplegen. Dit is ook wat de Engelse professor Robin Lane Fox voor zijn boek Alexander de Grote gedaan heeft. Hij baseert zich hierbij vooral op vier antieke bronnen (met Arrianus[200], Diodorus, Plutarchus en Curtius Rufus als auteurs). Dat er over gebeurtenissen van meer dan 2.000 jaar geleden nadien veel geschreven en herschreven is, vaak zelfs doorweven met legendes en afwijkende interpretaties , maakt het niet altijd makkelijk om het leven van Alexander de Grote op een correcte manier te doorgronden. Deze Engelse professor geschiedenis van Oxford worstelde zich door dit alles en geeft zijn eigen interpretatie. Dat hij openstaat voor andere interpretaties van hedendaagse collega's of ze op een open manier vermeldt, is een verrijking. Het leven van het hoofdpersonage Alexander de Grote –we noemen hem hier verder gewoon Alexander- was kort maar heroïsch en van cruciaal belang voor de erfenis van de Griekse beschaving.

We overlopen de gebeurtenissen vanaf het cruciale jaar 336 v.C. aan het koninklijk hof van Macedonië tot aan zijn overlijden in 323 v.C. op 30-jarige leeftijd. Vele data en beschrijvingen van

[199] *1=scherven, kralen, armband, mes, metaalslak, weefgewicht, *2=scherven

[200] Arrianus was een Romeins senator uit het Griekse oosten die leefde in het midden van de tweede eeuw na C. Hij baseerde zich vooral op de boeken van Ptolemaos van Egypte en op de boeken van een trouwe hoveling van Alexander. Diodorus van Sicilië en de Romeinse senator Curtius waren beiden geschiedkundigen. Plutarchus leefde rond het begin van de tweede eeuw na C. en schreef een biografie over Alexander.

gevechten, goden, streken en volkeren waar Alexander en zijn legers mee in contact komen, zijn in het boek zelf terug te vinden. We beperken ons hier tot enkele rode lijnen.

De familie van Alexander

Alexander (°circa 356 v.C.) was de zoon van de Macedonische koning Philippus (*Phlippos II*), gehuwd met Olympias die als koningin een belangrijke rol zou spelen in het verdere verloop. Zij was de zuster van een andere Alexander, de koning van het naburige Epirus. Deze Alexander van Epirus zal als oom trouwen met Cleopatra, dochter van Philippus en Olympias, waardoor de koning van Epirus dus oom en schoonbroer zal worden van de andere Alexander.

Wanneer Philippus opnieuw trouwt wordt Olympias opzij geschoven als koningin van Macedonië en moet ze zich terugtrekken in Epirus. De nieuwe koningin, en dus de stiefmoeder van Alexander, was Euridice, dochter van Parmenion, een van meest gewaardeerde generaals van Philippus. Vermelden we hier nog dat uit een buitenechtelijke relatie van Philippus nog een zoon Arrhidaeus werd geboren, en dat Philippus uit zijn tweede huwelijk met Euridice nog een zoontje en dochtertje bijkrijgt. Veel van deze namen keren later nog terug.

Macedonië lag ten noorden van Griekenland en bestond uit verschillend kleine vorstendommen die door Philippus via veroveringen en een actieve huwelijkspolitiek verenigd waren. Het zuidoostelijke laagland met moerassen en bossen, waar verschillende rivieren samen in de Egeïsche Zee uitmonden, was het kerngebied waar Philippus zijn voorouders waren komen wonen. Dit waren Illyriërs (uit Albanië), Doriërs en Thraciërs (uit het westen), alle zijn het volkeren van Indo-Europese origine. De twee hoofdsteden Pella en Aegae waren gelegen aan de oostelijke rivieren. Naar het westen lag het hoogland, waar verschillende stammen leefden die hun eigen leven leidden. De moeder van Philippus was afkomstig van een van deze stammen, de Lyncestiërs. De machtige hooglandadel die heerste over de bergpassen, werd in een feodaal systeem door Philippus naar het vruchtbare laagland gelokt waar velen zich vestigden. Zij zouden allen nog een belangrijke rol spelen als Kameraden –de koninklijke cavalerie- en als Koninklijke Lijfwachten en Schilddragers.

Philippus zou in 336 v.C. vermoord worden op het huwelijksfeest van zijn dochter. Vermoedelijk zat de vroegere koningin Olympias achter de moord, en kort nadien zou ook haar vervangster Euridice en haar dochtertje vermoord worden. Alexander zou de nieuwe koning worden en al direct een verdere zuivering aan het hof doorvoeren. Zo werden mogelijke troonpretendenten zoals zijn neef Amyntas, en zijn halfbroer, het zoontje van Euridice om het leven gebracht. Koningin-moeder Olympias keerde terug naar het hof in Macedonië.

Griekenland ten tijde van Alexander

Net zoals de Griekse stadstaten was het koninkrijk Macedonië gegroeid uit een complexe landbouwsamenleving. Macedonië had een feodale structuur gekregen met aan het hoofd een koning, terwijl Griekenland in feite een statenbond had waarbij elke stadstaat zijn eigen regeerders had –democraten of tirannen- maar zonder een hoofdbestuur. Al onder de voorouders van Alexander was er een grote belangstelling voor het zuiden. Verschillende Griekse kunstenaars waren aan het Macedonische hof uitgenodigd en zouden er zich ook vestigen. Hetzelfde aanbod gold voor verbannen Griekse politici. Het is tevens de periode dat Aristoteles naar het hof van Philippus wordt uitgenodigd om de jonge Alexander te onderwijzen in talen en wetenschappen.

Na de laatste Peloponnesische oorlog bleef het in de vierde eeuw v.C. onrustig met tal van ruzies tussen de Griekse stadstaten. Philippus zou twee jaar voor zijn overlijden alle stadstaten in de Corinthische bond onder zijn leiderschap dwingen tot een gemeenschappelijke vrede. Deze bond zou

voortaan als een 'gedwongen' bondgenoot van Macedonië verder bestaan. Enkel Sparta bleef buiten deze bond. De veroveringsdrang van Alexanders vader, was halverwege de vierde eeuw v.C. ook al uitgemond op de inname van Thessalië[201] in het zuiden, Paionia in het noorden en Thracië tot aan de Zwarte Zee, en Chaldiki (=de noordkust van de Egeïsche Zee) in het oosten. In het westen lag Epirus, dat eveneens een bondgenoot van Philippus was, maar nu omwille van familierelaties. Op Sicilië en in Zuid-Italië heersten de vorsten van Syracuse, als nazaten van de Griekse overheersing.

Net zoals Griekenland zich had kunnen beroepen op de oude beschavingen in zijn omgeving, maar dit eerder op een vreedzame manier had gedaan (via de zeehandel en het stichten van kolonies en handelsposten), zou Macedonië –maar nu met minder vreedzame plannen- de Griekse cultuur overnemen. En ook de goden speelden hier hun rol: de voorouders van de Macedonische koningen beweerden af te stammen van de oppergod Zeus, Alexander zou zelfs een zoon van Zeus worden. Alexander zou ook zijn ganse leven een grote bewondering koesteren voor de Trojaanse held Homerus uit de Illias.

Andere bekende buren uit Alexanders tijd waren Egypte dat op de terugweg was, het opkomende Rome dat zijn handen vol had met Carthago, de Keltische stammen wiens invloed tot in de Balkan uitstrekte en vooral het grote Perzische rijk. De Perzen hadden eerder al hun interesse voor Zuid-Oost-Europa laten blijken en dit zou later aan het Macedonische hof de ideeën doen ontstaan om een 'kruistocht' in Azië te starten.

Het Macedonische leger

De grote slagkracht van Alexanders leger bestond uit de falanx met een linker- en rechtervleugel van ruiters te paard (cavaleristen) en in het centrum de infanterie te voet. Zijn Kameraden vormde de cavalerie en stond onder leiding van Alexander zelf die meestal voorop reed. Kameraden te voet bevolkten de infanterietroepen. Een belangrijk strategisch aspect van dit leger was het eerst aanvallen door de cavalerie, gevolgd door zware pressie van de infanterie waarna de oprukkende cavalerie een zwenking naar het midden van het aanvallende leger maakte om het in de zijkant te treffen. Tussen de Kameraden te Voet en de Kameraden van de cavalerie, streden de Schilddragers mee met de infanterie als extra bescherming van hun flanken. Deze voerden ook moeilijkere opdrachten uit. Thessaliërs en Thracische stammen maakten deel uit van de cavalerie, Griekse huurlingen van de infanterie. Na Philippus' dood was er onrust en opstand ontstaan in de Griekse steden, die onmiddellijk werd onderdrukt door het oprukken van Alexanders leger, waarna alle opstandige steden zich overgaven.

In het eerste jaar na zijn kroning tot koning, rukte hij op naar het noordoosten met als doel de stammen te verslaan in het niet veroverde deel van Thracië tot aan de Donau, die meer noordelijk uitmondde in de Zwarte Zee. Hij schakelde hierbij ook oorlogsschepen in die vanuit Byzantium[202] aan de Bosporus, langs de kusten van de Zwarte Zee tot aan de Donaumonding moesten varen. De stammen werden verslagen en Alexander richtte nu zijn blik op de Illyriërs in het kustgebied ten westen van Macedonië. Ook hier vluchtten de Illyrische koningen na het eerste contact met het leger van Alexander. Nadat ondertussen de Griekse stad Thebe[203] terug in opstand was gekomen, haastte zijn leger zich naar het zuiden waarbij de stad helemaal werd verwoest. Alexander had nu helemaal zijn vier grenzen veilig gesteld en kon zijn leger klaarmaken voor het Aziatische avontuur. Hij maakte

[201] De Thessaliërs erkenden Alexander en zijn vader als hun vorsten. Hun ruiters zouden nog tal van diensten uitmaken in het leger van Alexander.
[202] Het huidige Istanbul.
[203] Thebe was na de strijd tussen Sparta en Athene, als leidende stadstaat verschenen.

Parmenion[204] onderbevelhebber van het leger en leider van de linkervleugel[205] van het leger, twee zonen van hem kregen het bevel over de Kameraden-cavalerie en over de Schilddragers. Antipater[206] kreeg als generaal het gezag over Macedonië en de pas veroverde gebieden. Alexanders schoonbroer en oom, de koning van Epirus werd met een vloot naar Sicilië gestuurd om de plaatselijke belangen van de Griekse kolonies te bewerkstelligen[207].

Het Perzische avontuur kan beginnen

Toen Alexander in 334 v.C. vanuit Pella oprukt naar de Dardanellen aan de Hellespont[208] telde zijn leger ongeveer 50.000[209] manschappen. De meeste kuststeden waren ongeveer 50 jaar geleden terug onder Perzische invloed gekomen en waren door de koning verpacht aan kolonisten. De Perzen hadden zich met hun leger, kleiner in aantal, aan de oevers van de rivier Granicus[210] opgesteld. Alexander boekte hier zijn eerste overwinning en jaagt de Perzen op de vlucht. Er vallen heel wat gesneuvelden, waarbij de aantallen door vroegere historici vaak overdreven werden. De oorlogsbuit werd deels naar het hof in Macedonië gestuurd, en vele Griekse huursoldaten in het Perzische leger werden gevangen genomen en zouden als dwangarbeiders terug naar huis gestuurd worden.

Hij trekt vervolgens naar Sardes[211], gelegen aan de rivier Gediz, in het land van de Lydiërs dat een Perzische satrapie of provincie was geworden. De overwinning bij de Granicus kreeg direct weerklank, en na Lydië gaven ook verschillende kuststeden zich over of konden bevrijd worden. Hiermee werden ook de mogelijke aanleghavens van de Perzische vloot een voor een weggenomen. Na de belegering van Halikarnassos komt ook de satrapie Carië in Alexanders handen. De plaatselijke koningin Ada[212] krijgt er het bewind in handen, onder toezicht van een Macedonische troepenmacht die ter plaatse blijft. Hij zou dit later bij zijn veroveringen nog regelmatig toepassen.

Het jaar daarop vertrekt Alexander naar het meer noordelijke Gordium[213], gelegen aan de koninklijke weg, waar hij wachtte op extra versterkingen. Van hieruit gaat het terug richting zuiden naar de streek rond de golf van Issus waar voor het eerst een slag[214] zal uitgevochten worden waarbij de Perzische koning Darius zelf op een gegeven moment zal vluchten en zijn eigen meegereisde familie in vijandelijke handen zal achterlaten. Hiermee kan hij aan zijn strategie werken om o.a. de havens van Fenicië in te palmen. Ondertussen probeerde de Perzische vloot nog overal onrust te stoken, ondermeer aan de Zuid-Griekse kusten waar ze hoopten de Spartaanse koning Agis als bondgenoot

---

[204] Parmenion (°ca 400 v.C.) behoorde tot de Macedonische adel, en was de vader van Euridice, de stiefmoeder van Alexander. Hij zou zich geregeld opwerpen als 'adviseur' van Alexander.
[205] Alexander voerde zelf de rechtervleugel aan.
[206] Ook Antipater (°ca 395 v.C.) maakte deel uit van de Macedonische adel.
[207] De koning van Epirus zou circa 330 v.C. zelf sneuvelen in Zuid-Italië.
[208] De Hellespont is de westelijk zeeëngte tussen Europa en Azië, de Bosporus is de meest oostelijke. Om van de Egeïsche Zee naar de Zwarte Zee te varen, passeert men deze zeeëngtes.
[209] Dit waren vooral infanteristen, het aantal ruiters bedroeg ongeveer 6.000. In het vervolg van de strijd zouden er velen omkomen, en werd zijn leger aangevuld met extra versterkingen die vanuit Macedonië werden opgetrommeld of later ook met Perzen zelf. Toen Alexander binnenviel in Anatolië was daar ook al een eerste expeditieleger (verkenningsopdracht) aanwezig.
[210] Deze mondt uit aan de Hellespont, even ten oosten van Lampsakos (zie kaart Griekenland).
[211] Sardes was het eindpunt van de koninklijke weg met als beginpunt Susa in Elam.
[212] Deze Ada wordt zelfs zijn adoptiemoeder.
[213] Gordium was de hoofdstad van het oude Frygië.
[214] De slag bij Issus wordt uitgevochten in een smalle kuststrook begrensd door bergen.

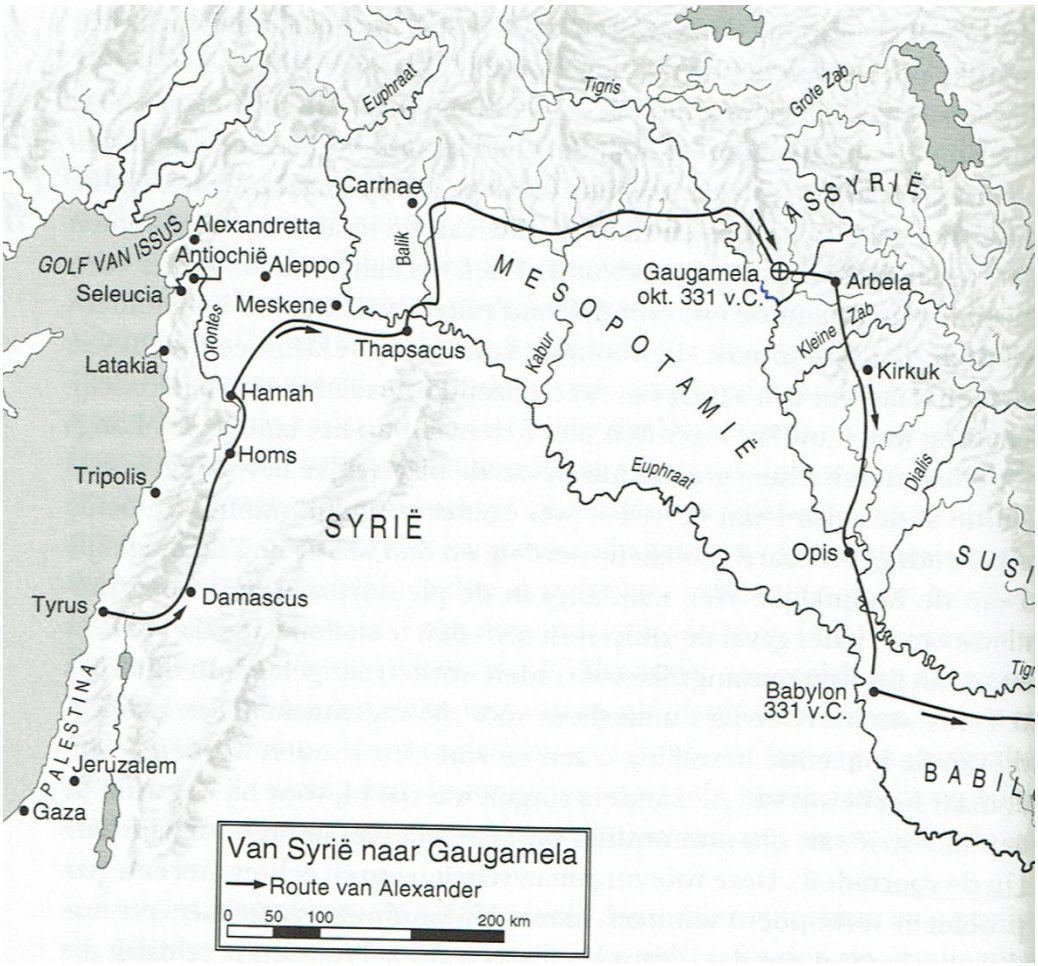
te krijgen. Ten noorden van Antiochië (=Antigoneia) wordt de eerste Alexandrië-stad[215] gesticht. Deze herdenkingssteden zouden later overal in buitenposten opgericht worden.

In 332 v.C. trekt het Macedonische leger via Biblos en Sidon richting de Fenicische havenstad Tyrus, een van de thuishavens van de Perzische vloot. Om de ommuurde stad in te palmen wordt er gebruik gemaakt van stormrammen, belegeringstorens en katapulten waarmee stenen werden weggeschoten. Om Tyrus dat op een eiland was gelegen, in te nemen aarzelde men zelfs niet om een dam aan te leggen. Ondertussen hadden Cypriotische schepen en een aantal Cypriotische koningen de Perzen verlaten en de kant van Alexander gekozen. Zijn vloot rukte ook op richting Tyrus. Pas na een belegering van zeven maanden kon de stad ingenomen worden. Ze kreeg een Griekse staatsinrichting, de plaatselijke koning mocht van Alexander blijven maar kreeg wel een Grieks garnizoen naast zich. Volgende halte zou de stad Gaza in Samaria worden die eveneens belegerd zou worden. De weg lag nu open naar Egypte waar Alexander in Pelusium werd opgewacht door de plaatselijke satraap die zich al direct overgeeft. In Memphis wordt hij tot de nieuwe farao van Opper- en Neder-Egypte gekroond, en wordt hiermee ook vereerd als de zoon van Amon. Het jaar daarop wordt aan de Nijl een nieuw Alexandrië gebouwd dat later een beroemde trekpleister zou worden. Alexander verneemt ook dat de Spartaanse koning met Griekse vluchtelingen uit Issus, de steden op Kreta had ingenomen.

Alexander zou tijdens zijn tocht steeds het nodige respect betonen voor de overwonnen legers en de plaatselijke inwoners. Hij had in het begin van zijn reis ook al een ommetje gemaakt naar Troje om er zijn helden te gaan vereren. De dubbele godenzoon zou ook in de woestijn tussen Egypte en Lybië naar het orakel van Siwi trekken waar de god Amon vereerd werd.

Begin 331 v.C. verlaat hij Memphis en trekt terug richting het noorden. Hij passeert er terug Gaza waar er na zijn eerdere passage opnieuw een rebellie was uitgebroken, iets wat nog vaker zou gebeuren op andere veroverde plaatsen. Vanuit Tyrus zal hij Cypriotische en Fenicische schepen richting Kreta sturen om er het werk van de Spartaanse koning Agis ongedaan te maken.

[215] Alexandrië-aan-de-Issus of Alexandretta. De stad Antiochië zelf werd door Seleucus gesticht, en is genoemd naar zijn vader Antiochus.

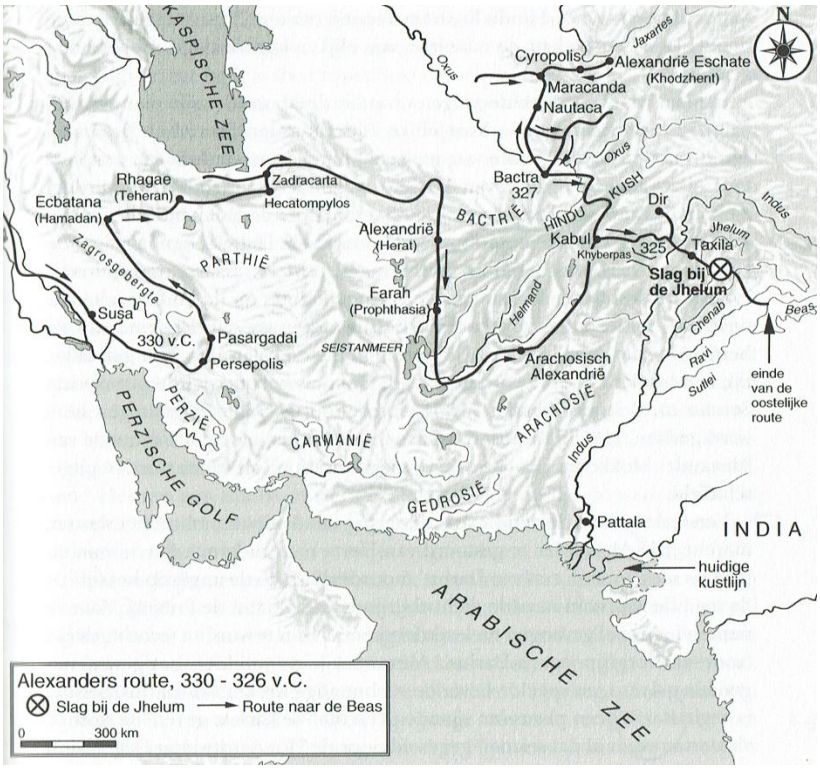
Van Syrië naar Gaugamela. De koninklijke weg liep van Susa in Elam naar Arbela en de buurt van Gaugamela. Van hieruit liep de weg langsheen de Tigris tot centraal in Anatolië en vandaar naar het meer westelijk gelegen Sardis (uit Alexander de Grote, P. 260).

Via Damascus wordt het enorme leger van Alexander klaargestoomd voor het volgende belangrijke treffen met de Perzen in Gaugamela[216]. Hiervoor dienen ze eerst de Eufraat over te trekken, er worden bruggen aangelegd. Om Alexander bij zijn tocht richting Tigris naar een noordelijke route te dwingen laat de Perzische koning Darius de zuidelijke valleiroute platbranden. De twee legers zullen elkaar treffen op een vlakte nabij Gaugamela aan de overkant van de Tigris. Alexander kwam er met zijn leger van ongeveer 50.000 manschappen tegenover een zesmaal groter vijandelijk leger te staan dat zelfs olifanten en zeiswagens had ingeschakeld. Ook hier zal zijn leger triomferen en Darius zal alweer op de vlucht slaan. De verliezen aan Perzische kant waren enorm zwaar.

Alexander vervolgt nu zijn weg naar het zuiden via de koninklijke weg, en verlaat deze even verderop om terug de Tigris over te steken richting Babylon. Hij krijgt de stad zonder verder slag te leveren in handen en krijgt er een overweldigend onthaal. Hij laat er uit respect voor de plaatselijke priesters een aantal tempels restaureren. Er wordt terug een vroegere vertrouweling van Darius als bewindvoerder aangesteld, met een Macedonisch garnizoen om alles in de gaten te houden. Even voorbij Babylon treft hij nieuwe troepenversterkingen aan uit Griekenland. Hij verneemt dat Sparta definitief door Antipaters leger verslagen is. In Susa aangekomen laat hij de meegereisde familie van Darius, die hij had gevangen genomen in Issus, achter.

[216] Gaugamela was aan de koninklijke weg gelegen, in de buurt van het vroegere Nineveh.

Begin 330 v.C. trekt hij met zijn verenigde leger naar Persepolis[217] en Pasargadai. Alexanders kruistocht tegen alle onheil dat de Perzen in Griekenland hadden aangericht, bereikt een climax door het platbranden van de koninklijke paleizen in Persepolis. Vanaf nu zou zijn missie veranderen in een verdere veroveringstocht die hem tot aan de Indus zou brengen, als nieuwe koning van Azië.

Kaartje verdere route Alexander 330-326 v.C. De zijderoute vanuit China kwam langs twee invalswegen het rijk binnen (via Maracanda en Bactra), en liep dan vervolgens via Hecatompylos, en Hamadan richting de omgeving van Babylon en volgde dan verder de Eufraat om op een gegeven moment terug te splitsen in een route naar Antiochië, en een route naar Tyrus (uit Alexander de Grote, P. 320).

Vanuit Persepolis trekt Alexander nu ongeveer 700 km naar Hamadan[218], in het noordwesten en laat alle Griekse huurlingen en Thesssaliërs in zijn leger terug naar huis vertrekken. Er waren ondertussen ook weer nieuwe troepen aangekomen als versterking. De gevluchte Perzische koning was zelf nu ook gevangen genomen en door enkele hovelingen vermoord in Damghan. Zijn lichaam zou naar Persepolis worden overgebracht voor een koninklijke begrafenis. Via Zadracarta trekt hij vervolgens verder richting Bactrië, waar één van de moordenaars van Darius zich schuilhield en zich zelf al tot nieuwe koning had uitgeroepen. Hij passeert nu bergen en woestijnen met zijn logge leger achter zich en komt in nieuwe streken waar Iraanse stammen leven die zich overgeven. Een nieuwe opstand onder leiding van de plaatselijke satraap dwingt hem om terug zuidwaarts te keren om meedogenloos terug te slaan. Hij laat er in de buurt weer een nieuw Alexandrië (Herat) oprichten, verderop naar het zuiden gebeurt het zelfde in Farah. Ondertussen was er sprake van een

[217] Hij ontvangt al direct een bericht van overgave en treft er talrijke Griekse families aan die door vorige Perzische koningen waren gedeporteerd.

[218] Hij vermoedde er een nieuwe veldslag met Darius. De in Persepolis veroverde paleisschatten werden met een legerkaravaan meegevoerd tot in Hamadan. Parmenion zou er met een beperkte troepenmacht achterblijven.

samenzwering tegen Alexander waarbij Parmenion en zijn zoon Philotas om het leven worden gebracht.

Het is in de herfst van 330 v.C. dat hij via Kandahar[219] langs een smalle doorgang tussen de bergpieken richting Afghanistan kan oprukken. In de buurt werden er troepen achtergelaten om de verbindingslijnen van zijn leger veilig te stellen. Hij vervolgt zijn weg richting de hoge bergen van de Hindu Kush en hoopt er de moordenaar van Darius, die zich tot nieuwe koning had uitgeroepen, gevangen te kunnen nemen. Na een overwintering van zeven maanden in de buurt van het huidige Kabul[220] trekt Alexander begin 329 v.C. verder noordwaarts en laat de Hindu Kush achter zich. Hij komt aan in Bactra (=Balkh), de hoofdstad van Bactrië, gelegen in een woestijnachtig gebied. In de buurt van de rivier Oxus[221] zal men uiteindelijk Bessus, de moordenaar van Darius, kunnen gevangen nemen. Via Samarkand (=Marakanda, nu Oezbekistan) bereikt hij de uiterste buitenpost, die fungeerde als verdediging tegen de nomaden in het noorden[222]. Hij keert terug naar Samarkand en bedwingt er een Sogdische opstand.

Alexander richt een winterkwartier op in Balkh, en zal begin 328 v.C. nog maar eens de Oxus oversteken om een nieuwe Sogdische opstand neer te slaan[223]. Nadien geeft hij in Balkh het bevel om inheemse jongeren een militaire opleiding te geven om ze nadien te kunnen inlijven in zijn leger. Later volgt dan de geplande tocht naar Indië, waarbij hij terug de Hindu Kush oversteekt via Kabul. Hij sticht de stad Nicaea en nodigt er de radja's van de Indusvallei uit. Ze zijn hem welwillend. Andere bergstammen en hun inheemse koningen bleven vijandig gezind. Hij ontdekt in Nuristan (=het noorden van het huidige Pakistan) het volk van de Kafirs die een Indo-Europees dialect spraken, hun huizen in een sierlijke architectuur bouwden en bekend stonden om hun muziek en gezang. Ze waren ook het enige volk dat hun doden niet cremeerde maar in kisten begroef. Vermoedelijk is dit volk verwant aan de Ariërs die eerder de Indusvallei waren binnengetrokken. In een bergachtig gebied met rotskloven en bergkammen (Pir-Sar) begint hij aan de belegering van een bergvesting. Om de meegevoerde katapulten tot op de juiste plaats te brengen werd begonnen met het aanleggen van een aarden wal over een ravijn. Na het bouwen van een brug kan de Indus in 327 V.C. overgestoken worden op weg naar Taxila, de residentie van een van de radja's.

Aan de overkant van de Jhelum lag het koninkrijk Porus waarvan de koning met zijn olifanten het leger van Alexander stond op te wachten. Ook hier behaalde Alexander een overwinning.[224] Zijn tocht brengt hem verder over de andere zijrivieren van de Indus, de Chenab en de Ravi, en hoort er spreken over de grote koningen van Maghada[225] die over het noorden van Indië[226] heersten. Hij

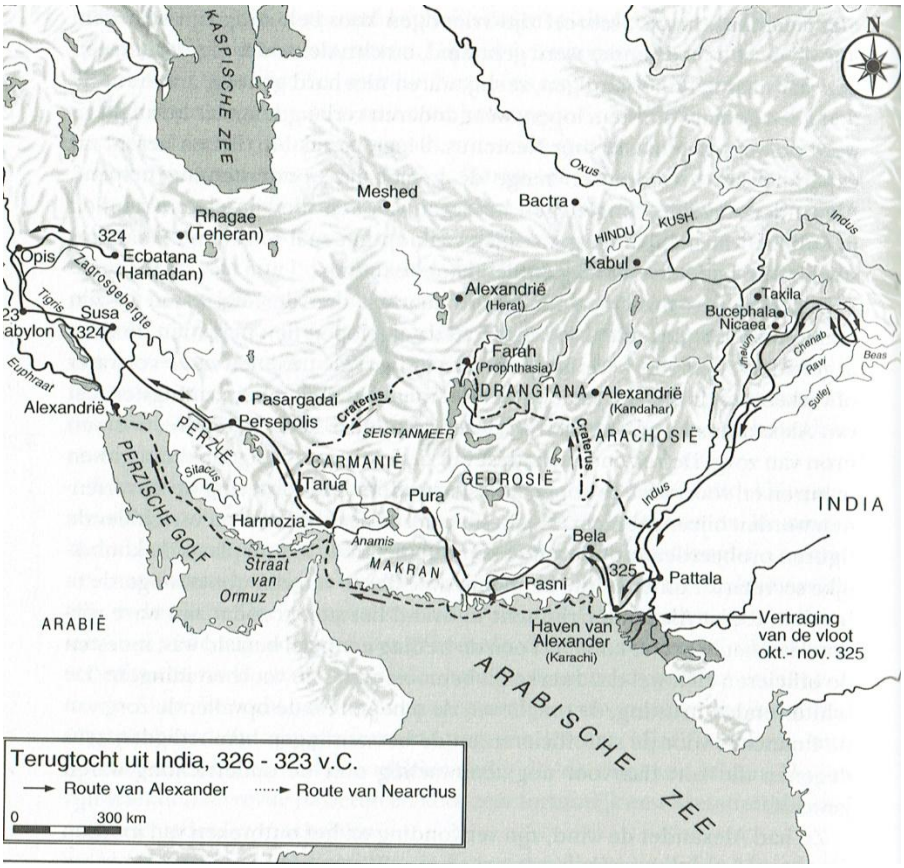
---

[219] Kandahar ligt in Arachosië (Afghanistan) en ook hier wordt een nieuw Alexandrië gesticht.
[220] Met oprichting van Alexandrië in de Kaukasus. Veel van deze steden zijn achteraf nooit teruggevonden.
[221] De Oxus of Amu Dar'ya vormde de grens met Sogdië, de noordoostelijke provincie van het Perzische rijk waar de zijderoute doorheen liep richting China. De Oxus mondt uit in het Aralmeer en vormt tegenwoordig de grens tussen Oezbekistan en Turkmenistan.
[222] Hier wordt Alexandrië Eschata of Alexandrië-het-Verste opgericht in een plaats die wordt aangeduid als Kokand, Khodzhent, tegenwoordig Kurkath. Het ligt aan de rivier Jaxartes. (=nu Syrdarja, die ook in Aralmeer uitmondt en doorheen het zuiden van Kazachstan loopt).
[223] Hij gaat terug richting Samarkand en verslaat de laatste opstandelingen bij de Sogdische rotsvestingen waarbij er zelfs bruggen over een ravijn worden gebouwd. Alexander zal later trouwen met Roxane, de dochter van een Sogdische heer van een van de rotsvestingen.
[224] Aan de oever van de Jhelum noemt hij een stad naar zijn lievelingspaard Bucephala dat de veroveringstocht tot nu toe had meegemaakt, maar bezweken was.
[225] Drie jaar na Alexanders dood werd de laatste koning afgezet door Chandragupta die de dynastie van de Maurya's sticht en later ook de Indische provincies (Indus-dal) zal terugeisen.
[226] Er werd in die tijd geloofd dat Indië als grens de oostelijke oceaan had en dat daar dus de bewoonde wereld ophield.

bereikt tenslotte vlak voor de Beas, het eindpunt van zijn tocht en zijn vermoeide leger verplicht hem om niet verder te trekken en terug huiswaarts te keren.

De rampzalige terugtocht

Het is in 327 V.C. dat na het bereiken van de Jhelum besloten wordt om de Indus zuidwaarts af te varen en een nieuwe vloot te bouwen van 800 vaartuigen. Cypriotische en Fenicische ervaren zeelui hadden hem tot nog toe op zijn tocht vergezeld. Onderweg naar de monding van de Indus stoot hij op vijandige inlandse stammen die hij naar gewoonte probeert te overwinnen. Het is voor de eerste keer dat Alexander ernstig gekwetst wordt en een pijl doorboort bijna zijn long, hij zou hier nooit meer overheen komen. In de zomer van 325 v.C. wordt de delta van de Indus bereikt. Alexander zal vanaf Pattala[227] over land en langsheen de kusten van de Arabische Zee doorheen de verschrikkelijke Makranwoestijn trekken, waarbij het de bedoeling was dat zijn vloot de Indus verder zou afvaren via de delta en met hem zou meevaren. Beiden zouden mekaar dan kunnen bevoorraden met drinkwater en levensmiddelen. Door een oponthoud van de vloot door tegenwinden, kon dit plan uiteindelijk niet doorgaan.[228] Wat er na vele ontberingen van Alexanders leger nog overbleef toen het Harmozia bereikte aan de straat van Ormuz bij het begin van de Perzische Golf, had toen nog steeds geen contact gehad met de zeevloot die werd aangevoerd door Nearchus.

Kaart terugtocht uit India (326-323 v.C.) (uit Alexander de Grote, P. 438).

Alexander had ondertussen moeten vaststellen dat in de meerderheid van de 23 provincies van zijn rijk, het onrustig was. Er waren opstanden geweest van zijn plaatselijke garnizoenen toen ze

[227] Kort voordien hadden een grote groep Macedonische veteranen al de opdracht gekregen om samen met de meegereisde olifanten, de terugtocht via het binnenland te maken (o.l.v. Craterus).
[228] Alexander geraakte onderweg ook verdwaald.

vernamen dat hij wellicht overleden was. Ook de lokale satrapen die door hem waren aangesteld bleken niet altijd betrouwbaar te zijn. En er waren ook nog altijd vijandig gezinde stammen die regelmatig toesloegen. Hij voert een zuivering uit in zijn eigen leger en dwingt de satrapen terug in het gareel of laat ze vervangen. Het is voorjaar 324 v.C. wanneer hij in Pasargadae en Persepolis aankomt. Hij had ook het bevel gegeven om alle huursoldaten te ontslaan, en de vele Griekse bannelingen in Perzië per decreet terug naar het thuisland te laten gaan. In de zomer komt hij in Susa aan waar hij een groot aantal bruiloften organiseert tussen zijn Macedonische officieren en Perzische adellijke vrouwen. Zelf neemt hij er twee vrouwen bij, waaronder de dochter van de Perzische koning Darius. Deze gemengde huwelijken waren onderdeel van zijn politiek om als nieuwe koning van Azië de veroverde gebieden zoveel mogelijk te helleniseren. Hij laat ook de duizenden Perzische jongeren die meer dan drie jaar geleden aan een Macedonische militaire opleiding waren begonnen naar Susa komen en integreert ze in zijn leger. Hij trekt dan richting Opis[229] en laat er ook weer een groep oudere Macedonische officieren huiswaarts trekken. Het leger zou nu overwegend uit oosterlingen gaan bestaan. Al zijn hovelingen en soldaten dienden het Grieks aan te leren en zich de Griekse cultuur eigen te maken. Nearchos was inmiddels met de vloot de Perzische Golf afgevaren en aan land gegaan aan de monding van de Tigris, waar meteen een nieuw Alexandrië wordt gesticht, het zou de laatste herinneringsstad worden.

In de herfst van 324 v.C. maakt hij nog een ommetje naar Hamadan, waar er sport- en kunstwedstrijden worden gehouden, en Alexander naar gewoonte een aantal offergaven aan de goden brengt. Het is daar dat zijn trouwe vriend en minnaar, Hephaiston[230], ziek zal overlijden. Kort nadien wordt Alexanders Sogdische vrouw Roxane zwanger[231]. Hephaiston krijgt een staatsbegrafenis en een luxueus grafmonument in Babylon die weer een grote hap zullen nemen uit de schatkistreserves.[232] In de winter keert hij terug naar Babylon, waar hij wordt opgewacht door gezanten uit de ganse wereld die hem eer komen betuigen. Zijn ambities bleken nog altijd niet uitgedoofd te zijn en Alexander laat nog expedities uitvoeren rond de kusten van het Arabisch schiereiland met het doel deze gebieden ook te veroveren. Al lang werden allerlei specerijen, zoals bv. kaneel, en mirre en wierook door Arabische handelslui tot aan de monding van de Eufraat gebracht.

Het is in de zomer van 323 v.C. dat Alexander aan zijn laatste overdadige feest zal deelnemen en kort nadien zal overlijden in Babylon. De oorzaak van zijn overlijden zal een mysterie blijven: Alexander de Grote zou vergiftigd[233] geweest zijn, ofwel door langdurig drankmisbruik om het leven zijn gekomen. Ook nu zouden hofintriges een rol spelen: zijn eerste vrouw Roxane laat Alexanders tweede echtgenote, de dochter van koning Darius, vermoorden, en haar eigen pasgeboren zoontje krijgt een regent die ook later zou vermoord worden. Ptolemaos, de Macedonische edelman uit de hooglandadel, die als generaal de ganse veroveringstocht van Alexander had meegemaakt, laat zich in Egypte uitroepen tot nieuwe farao. In Griekenland laat Olympias nog de bastaardzoon van

---

[229] Ligt ten zuiden van huidige Bagdad.

[230] Hephaiston was na de dood van Parmenion opgeklommen tot leidend officier van de helft van de ruiterij. In Susa had hij ook deelgenomen aan de massabruiloft en was er ook met een dochter van Darius gehuwd.

[231] Het zoontje zal geboren worden na Alexanders dood als Alexander IV. Eerder had zijn minnares Barsine – sinds de slag bij Isus- al het leven geschonken aan een bastaardzoon.

[232] Alexander zou zowat 180.000 talenten hebben buitgemaakt uit de Perzische paleizen. Ter vergelijking: Athene had toen een jaarinkomen van ongeveer 500 talenten. Een gewone soldaat die al één talent kreeg bij zijn afscheid uit het leger, kon hiermee al een heel eind verder. Van de 180.000 talenten bleven er nu nog ongeveer 50.000 over, die wel jaarlijks nog werden aangevuld met ongeveer 12.000 talenten aan belastingen uit de provincies.

[233] O.a. Cassander, de zoon van Antipater, wordt genoemd in een complottheorie. Hij zou zijn vader opvolgen en later ook koningin Olympias, de moeder van Alexander, laten vermoorden.

Philippus, Arrhidaeus, vermoorden (316 v.C.). Cassander, de zoon van Antipater, maakt een einde aan haar bewind en wordt de nieuwe koning van Macedonië. Twee andere officieren uit het leger van Alexander, Seleucus en Antigonus[234], verdeelden het Aziatische deel van zijn grote rijk. Ook Alexanders weduwe Roxane en haar zoontje, die een bezoek brachten aan het hof, worden op bevel van Cassander vermoord. Het gebalsemde lijk van Alexander zou door Ptolemaos naar Egypte zijn overgebracht en er begraven, alhoewel het nooit onthuld is waar dit juist zou gebeurd zijn.

Na Alexanders dood zouden zijn opvolgers onderling blijven twisten en zou Chandragupta in het oosten en nadien de Parthen in het noorden het grote Aziatische rijk gaan bedreigen. Zijn hele familie was uitgemoord en de enige erfenis die zou overblijven was de Griekse beschaving. Deze was zelf gebaseerd op alle omringende oude beschavingen, en na Alexander zou ze op haar beurt nog lang het doen en laten van de oosterse én westerse wereld bepalen. Zijn heldendaden werden aangevuld met zijn politieke, culturele, en godsdienstige interesses, en zouden later als voorbeeld dienen voor vele heersers, van Chandragupta, de Romeinse keizers tot zelfs Napoleon.

Bijlage 2: <u>De bijbelse wereld in de Ijzertijd</u>

Aan het begin van de Ijzertijd bestond de bijbelse wereld uit de koninkrijken Israël in het noorden, en Juda in het zuiden. Er rond lagen hun vazalstaten: Filistia (rond Gaza), de Aramese[235] koninkrijken in het noorden (tot aan de Eufraat, met o.a. Hamath, Damascus en Tadmor (Palmyra)) en Ammon[236] (rond Rabbah) in het oosten. In het oosten hadden ook Moab (ten oosten van Dode Zee) en in het zuiden Edom (tot aan de Rode Zee, met Petra) zich terug onafhankelijk gemaakt. In het noorden lag nog het rijk van de Neohettieten, in het zuidwesten regeerden de farao's, en de kuststrook tussen Akko en Ugarit was in Fenicische handen.

In Petra[237] woonden de Edomieten, die vanaf de vijfde eeuw v.C. werden opgevolgd door de Nabateeërs, een nomadische stam afkomstig uit Noord-West-Arabië. Zij ontwikkelen een sedentaire levenswijze en maken van Petra hun hoofdstad waar de bevolking zou uitgroeien tot een 20.000-tal inwoners. Het was ook een kruispunt van belangrijke handelswegen. In de rotsen (zandsteen) worden verschillende tempels uitgehakt, duidelijk beïnvloed door een hellenistische bouwstijl.

---

[234] Seleucus was een jongere officier die ook tot de Macedonische hooglandadel behoorde en een nieuwe Perzische dynastie zou stichten. Antigonus de eenogige was nog een van Philippus' veteranenofficieren en had al vrij vroeg een satrapie in Anatolië gekregen.

[235] Arameeërs waren net als Hebreeërs nomadische Arabische stammen (Semieten) die naar dit gebied gemigreerd waren, vermoedelijk is dit gelijktijdig gebeurd in de Late Bronstiijd. Vroegere bewoners waren de Hyksos in de Levant, en de Kanaänieten in het land ten zuiden ervan. De Filistijnen waren de opvolgers van de Zeevolkeren. Er ontstaan 12 Hebreeuwse stammen uit het nageslacht van Abraham: 10 vestigen zich in wat het koninkrijk Israël zou worden, twee in het koninkrijk Juda. Arameeërs waren nomaden uit de Syrische woestijn afkomstig, terwijl Hebreeërs uit de Arabische woestijn, ten zuiden van Babylonië, kwamen. Beide volkeren zullen hun stempel drukken –via respectievelijk de taal en de godsdienst- op de oude beschavingen.

[236] Ammon lag ten noorden van Moab.

[237] De stad wordt in 1812 door een Engels-Zwitsers ontdekkingsreiziger (Burckhardt) ontdekt, hij maakt er tekeningen van de stad. De weg er naar toe, volgt eerst een smalle weg (*sik*) die ongeveer 1,5 km door de bergen loopt.

Einde achtste eeuw v.C. wordt de bijbelse wereld[238] veroverd door de Assyriërs, tevoren dienden er al tribuutbelastingen betaald te worden. Begin zesde eeuw v.C. is het dan de beurt aan de Babyloniërs om dit gebied over te nemen. Na een opstand in 587 v.C. worden vele inwoners uit Juda naar Babylon gevoerd[239], anderen vluchten naar Egypte. Dit was eerder ook al met de mensen uit Israël gebeurd onder de Assyriërs. De bedoeling hiervan was vooral om lokaal een nieuwe heersende klasse te vormen door gemengde huwelijken. Men begint in Babylon aan het Oude Testament te schrijven.

Einde zesde eeuw v.C. is er de Perzische overheersing, het gebied waar ooit de koningen van Israël en Juda regeerden, werd nu Jehoed genoemd. De ballingen uit Juda krijgen toestemming om terug naar huis te gaan, een deel blijft echter in Babylon[240]. In Jehoed wonen de nazaten van de oorspronkelijke bevolking, de Samaritanen (naar de stad Samaria). Men werkt terug aan een heropleving van de joodse[241] religie. In de vierde eeuw v.C. verovert Alexander de Grote de bijbelse wereld (met o.a. belegering van Gaza). Onder zijn bewind spreekt men van het land van Judea. Er ontstaan twee strekkingen onder de bevolking: de Saduceeën die aanhangers zijn van lokale hellenistische priesters, en de Farizeeën die zich strikt aan de joodse wetten wilden houden. Na zijn dood regeert Ptolemaos over het gebied (zonder de Aramese koninkrijken), gevolgd door de Seleucieden in de tweede eeuw v.C. Op het einde van de Ijzertijd regeren de Parthen hier en bestaat het rijk van de Seleucieden nog deels uit de vroegere Aramese koninkrijken (zonder Palmyra), tot dat dit in 83 v.C. in handen komt van de koning van Armenië.

Onder de Seleucieden is er nog aanvankelijk een tolerante houding tegenover de joodse godsdienst. Onder Antiochus IV wordt Jeruzalem verwoest (168 v.C.) en wordt het jodendom verboden. De tempel van de joden wordt aan Zeus gewijd. Het is de periode van de Makkabeese[242] opstand waarbij er nadien kortstondig terug een onafhankelijke staat ontstaat. In 63 v.C. komt hier een einde aan door de verovering door Pompejus, er vielen toen heel wat joodse slachtoffers.

De koninkrijken Israël en Juda werden geregeerd door afstammelingen van koning David. Door de Assyrische bezetters is deze heersende klasse vermoedelijk in Israël zelf verdwenen. Tijdens de Babylonische bezettingsperiode die volgde is dan ook de koninklijke elite uit Juda in ballingschap gegaan, en moet toen voor het eerst de joodse religie neergeschreven geweest zijn. Toen deze elite nadien onder de Perzen kon terugkeren naar het bijbelse land, was alles er veranderd maar de koninklijke afstammelingen en hun families bleven wel nauwkeurig hun geschiedenis aanvullen met steeds nieuwe namen van mogelijke toekomstige koningszonen van Juda. Dit zou zelfs gans de Ijzertijd blijven gebeuren.

---

[238] We nemen hier steeds de vazalstaten mee, op Moab en Edom na die trouwens ook bij de volgende vreemde overheersers steeds de dans ontspringen, net zoals de rest van het Arabische schiereiland! Dit zal pas veranderen met de komst van de Romeinen.

[239] Men schat dat ongeveer 10% van de bevolking van Juda naar Babylon werd verbannen.

[240] Een deel van de bevolking vlucht ook naar Egypte. De joodse religie heeft zich nu nog in grote delen van het Midden-Oosten en Noord-Afrika kunnen handhaven. In tegenstelling tot de Babylonische ballingen, zijn de Assyrische ballingen niet terug kunnen keren. Het noordelijke koninkrijk (met hoofdstad Samaria) werd toen ook deels verwoest. De Perzische politiek van respect te betonen tegenover lokale godsdiensten werd later ook door Alexander de Grote overgenomen.

[241] Deze religie is dus van Arabische (Hebreeuwse) oorsprong. De term joods verwijst naar Juda, waarvan een grote groep werd verbannen naar Babylon waar het Oude Testament zou zijn geschreven.

[242] De opstand was begonnen o.l.v. een priester en zijn zoon, Judas de Makkabee. De joden herdenken in de winter nog altijd deze opstand (Chanoeka). Opvallend is wel dat het historisch relaas hiervan, wel in de katholieke en orthodoxe bijbel is terechtgekomen als een van de apocriefe boeken (Makkabeeën). Het jodendom –en later ook het protestantisme van Luther- heeft deze boeken uit het Oude Testament gelaten.

Uit stamreeksen in de evangelies van Lucas en Mattheus[243] blijkt dat een zekere Jechonja een van de laatste koningen van Juda was ten tijde van de Babylonische ballingschap, en dat zijn verdere afstammelingen dus als 'gewone' mensen in de periode nadien moeten hebben geleefd. Het is ook in die periode dat het Aramees –dé handelstaal toen in het Midden-Oosten- in joodse kringen naast het Hebreeuws een plaats innam. Het is na Alexander de Grote dat 70 joodse geleerden in Alexandrië de opdracht kregen om het Oude Testament in het Grieks te vertalen, de Septuaginta. Door deze vertalingen en de nauwkeurige betekenissen van Griekse woorden, konden de vaak vage omschrijvingen uit de vroegere Hebreeuwse formuleringen, later beter doorgrond worden.

In de eerste eeuw v.C. moeten zo de ouders en grootouders van Jezus geleefd hebben. Zowel aan moeders kant als vaders kant waren dit voorname joodse families die afstamden van koning David. Jezus –of *Joshua* in het Hebreeuws- werd aanzien als de Messias, of *Moshiach* in het Hebreeuws, wat de gezalfde betekent: hij die als toekomstige joodse koning of priester beschouwd werd. In de Griekse vertaling werd dit *christos*…

De Dode Zeerollen[244]

Eind 1946-begin 1947 werden in 11 grotten in Qumrum aan de noordwestkust van de Dode Zee, ten zuiden gelegen van Jericho, door plaatselijke bedoeïenen een groot aantal oude teksten gevonden. In grot 1 werden de zeven eerste rollen gevonden die door de bedoeïenen werden verkocht. Vier ervan kwamen via een lokale antiekhandelaar terecht bij de Syrische metropoliet Samuel, die ze aanvankelijk meegaf aan Amerikanen om ze te onderzoeken. De drie andere kwamen in handen van professor Sukenik van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem. Uiteindelijk zouden de vier overige ook in 1954 door Yadin, zoon van Sukenik, zijn aangekocht.

Vanaf 1949 start een archeologische onderzoek van de grotten o.l.v. de Franse pater de Vaux (Ecole Biblique, Jeruzalem). Hij ontdekt ook nog andere fragmenten en rollen. Dit onderzoek zou tot 1956 duren. Er werden verschillende potscherven –o.a. met resten van dierlijke beenderen- gevonden, tal van Romeinse bronzen munten[245] en in de buurt werden de restanten van een gebouw en van een soort smidse ontdekt, ook een waterreservoir met via een waterkanaal aangevoed water uit de nabijgelegen wadi[246]. Een dikke laag as in de omgeving van de ruïnes wijst vermoedelijk op een vernieling van de site door brand.

[243] Deze moeten geleefd hebben in de eerste eeuw na C. Hun verhalen zijn dan kort nadien in het Grieks vertaald geworden en zo bewaard gebleven.
[244] Na jarenlang onderzoek van de teksten werden ze uiteindelijk in 39 delen gepubliceerd (Discoveries in the Judaean Desert, Oxford University).
[245] Een groot deel van de munten werd geslagen in de periode 103-76 v.C. (periode van de republiek), een ander deel in de periode 6-67 na C (periode van het keizerrijk).
[246] Een vaak droogstaand rivierdal, in dit geval een rivier die ten zuiden van Qumrum uitmondde in de Dode Zee.

In 1952 ontdekte het team rond de Vaux ook grotten 3 en 4. In deze laatste werden tal van kleine fragmenten teruggevonden die in het Rockefellermuseum (Jeruzalem) nadien zouden onderzocht worden door een internationale groep van experten o.l.v. de Vaux. Op dat moment werden de zeven rollen uit grot 1 bestudeerd door het team van Sukenik. Na de bezetting door Israël in 1967 van heel Jeruzalem, kwam alle materiaal uit de grotten dus samen, alhoewel de Israëlische overheid de onderzoekers van het Rockefellermuseum hun gang liet gaan.
In 1955 kwam de laatste tekst boven water –de Tempelrol[247], grot 11- dat al die jaren was achtergehouden door de antiekhandelaar Kando, die de eerste zeven rollen had gekocht van de bedoeïenen.

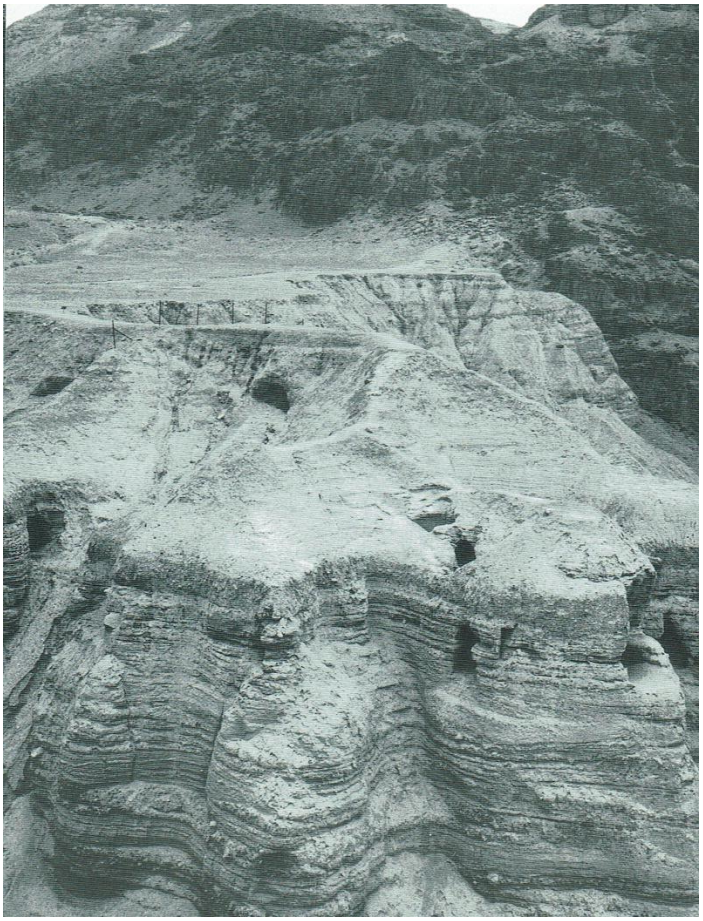
Een gedeelte van de tekst uit het Habakukcommentaar (grot 1) over de strijd tussen de leider van de religieuze gemeenschap en de 'Leugenaar' en de 'Boze priester' (uit De Dode Zeerollen, P. 48).

De teksten waren geschreven op perkament, papyrus en één op koper (grot 3), vooral in het Aramees en Hebreeuws. Enkel in grot 7 werden Griekse teksten ontdekt (1955). Uit koolstof C^{14} datering bleek dat ze dateren uit de periode ca 200 v.C.-ca 50 na C. Vermoedelijk zijn ze kort nadien in de grotten van Qumrum verstopt.
Van de ongeveer 900 gereconstrueerde teksten –vele verkeerden in slechte staat- zijn er een 700-tal niet-bijbelse teksten. Deze meer historische teksten verwijzen o.a. naar leefregels van een religieuze gemeenschap[248] (sektarische teksten) en gedichten, magische en astrologische teksten (niet-sektarische teksten). De 200 overige bijbelse teksten sluiten goed aan bij de latere masoretische bijbelteksten (10de-11de eeuw).

In het boek De Dode Zeerollen beschrijven Michael Baigent en Richard Leigh[249] in detail de ontdekking van de rollen en de latere archeologische opgravingen en tekstonderzoeken. Zij

[247] De Tempelrol is een soort wetboek met o.a. teksten over rituele reiniging, het huwelijk, de instellingen van het koningschap.
[248] Sommigen verwijzen hierbij naar een plaatselijke gemeenschap, zoals de Essenen die er celibatair leefden. Anderen beweren dat de rollen wel in Qumrum zijn bewaard gebleven, maar elders geschreven (www.nationalgeographic.nl/geschiedenis-en-cultuur, publicatie 4.6.2020). Uit DNA-onderzoek op de perkamenten bleek ook dat ze uit schapenhuiden gemaakt waren.
[249] Michael Baigent (°1948-+2013) was ook co-auteur van *Het heilige bloed en de heilige graal*. Hij was een tijd actief op het fotografiedepartement van de BBC en behaalde een Bachelor en Master of Arts. Richard Leigh (°1947-+2007) was een schrijver met BA, MS en PhD graden.

bekritiseren hierbij de manier van werken door de internationale groep van experten o.l.v. de Vaux: de trage voortgang, de beperkte toegang tot andere onderzoekers, de eigendomsrechten van de teksten, de invloed van het Vaticaan[250], de eenzijdige interpretaties van de teksten, de datering en de archeologische vondsten. Ook uit andere hoek komt er regelmatig kritiek.

*Qumrum, met de mergelsteenterrassen en verschillende grotopeningen (grot 4 en 5). De foto is genomen vanaf de ruïnes (u*it De Dode Zeerollen, P. 177).

Bijlage 3: <u>Kelten en de Lage Landen (H. Clerinx)</u>

De auteur benadert ons rijke Keltische verleden vanuit enerzijds taalkundige elementen, anderzijds vanuit archeologische vondsten. Beide zijn niet altijd in overeenstemming. Wat een beetje een

[250] In 1903 werd door paus Leo XIII een bijbelcommissie opgericht die toezicht diende te houden op het katholiek bijbelonderzoek. De Ecole Biblique, die einde 19de eeuw was gesticht met goedkeuring van het Vaticaan, zou later zijn medewerking verlenen aan de pauselijke bijbelcommissie. In de jaren 90 stond deze bijbelcommissie –ondertussen samengesmolten met de invloedrijke Congregatie van de Geloofsleer- onder het voorzitterschap van kardinaal Ratzinger, de latere paus.

hongergevoel geeft is dat de auteur (Belgisch Genootschap voor Keltische studies) nogal overvloedig gebruik maakt van Nederlandse voorbeelden.

Het Keltisch als taal, werd al voorafgaand aan de La Tène-periode gebruikt, en zou ook nog levend blijven gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling. Het ontwikkelde zich in Centraal-Europa vanuit een proto-Indo-Europese taal die hier ingang begon te vinden toen op het einde van het Neolithicum de Indo-Europeanisering begon met binnenvallende nomaden uit het gebied ten noorden van de Zwarte en Kaspische Zee, dus ten zuiden van de Oeral en ten noorden van de Kaukasus. Ze waren zelf geen landbouwers maar hadden wel interesse in gebieden waar aan landbouw werd gedaan. Hun beheersing van het paard dwong bij de lokale inwoners van die gebieden –dit waren toen de zogenaamde bekervolkeren- ontzag af, wat er toe leidde dat hun Indo-Europese taal hier ingang begon te vinden. Ook hun bekende grafrituelen (grafheuvels) werden overgenomen.

In Centraal-Europa zal dus uit het Indo-Europees een proto-Keltische taal en cultuur –men spreekt ook over de vroege Kelten- ontstaan die vanaf ongeveer 1000 v. C. (einde Bronstijd) naar onze streken zal overwaaien. We spreken van de Urnenveld- of RSFO-cultuur met dus een nieuw begrafenisritueel. Rond 500 v.C. zal dan de La Tène- of Marne-cultuur (gegroeid uit Halstatt) de definitieve Keltisering van onze streken inluiden. Aangenomen wordt dat de Keltische taal vooral door de elite gesproken werd als een soort lingua franca. De volkstaal bleef vermoedelijk nog het oude Indo-Europees van de Urnenveldmensen gebruiken.

De stammen die toen in onze streken woonden moeten ook beïnvloed zijn geweest door de Germanen die regelmatig de Rijn overstaken. Taalkundig is het niet altijd even duidelijk of de betekenis van oude namen van plaatsen en rivieren is terug te brengen tot het Keltische of Germaanse karakter van een plaatselijke stam. Toch wordt aangenomen dat zowel bij Morinen, Menapiërs, Nerviërs en Eburonen er een grote Keltische culturele invloed aanwezig was.

Na de Romeinse verovering van onze streken zou een andere Indo-Europese taal, het Latijn, hier de plaats van het Keltisch als taal van de elite innemen. Het Keltisch zou wel nog enkele eeuwen blijven bestaan als volkstaal. De Romeinen beschouwden de Rijn als rijksgrens, maar hadden toen al te kampen met regelmatige Germaanse invallen. Vooral ten noorden van de belangrijke handelsweg tussen Keulen en Boulogne-sur-Mer (‘de slagader van Gallië’, dat een soort tweede Romeinse verdedigingslinie werd) begon het Germaans het Keltisch Latijn (=Latijn met een Keltisch accent) te vervangen. Ten zuiden van deze weg zou uit het Keltisch Latijn uiteindelijk het Frans als belangrijkste taal ontstaan.

Recent taalkundig onderzoek zou ook vragen plaatsen bij de Keltische herkomst van bepaalde namen. Zo zou de naam Demer (=zwart water) ook kunnen terug gaan op een oudere Indo-Europese vorm en gewoon op een meer algemene betekenis van ‘rivier’ kunnen duiden. De naam van Ambiorix wordt wel als Keltisch aangenomen terwijl de naam van zijn stam, de Eburonen naast een Keltische oorsprong (*eburo*, de taxusboom) ook het Germaanse *eburos* (=everzwijn) aan de basis kan hebben gelegen. Bomen speelden trouwens een belangrijke rol bij de Kelten. Ze werden aanzien als bindmiddel tussen de hemel (hun takken) en de onderwereld (hun wortels). De taxusboom had daarbij nog speciale kenmerken: hij kon heel oud worden (symbool voor het eeuwige leven) en zijn vruchten kunnen giftig zijn (de dood).

In kuststreken zou er meer contact zijn geweest met de Keltische volkeren van de Britse eilanden en drong het Germaans maar later echt door. Dit zou de typische kustdialecten (bv. West-Vlaams) kunnen verklaren. Het Keltisch uit Bretagne zou dan weer een gevolg zijn van een latere migratie van Britse Kelten toen Angelen en Saksen het eiland binnenvielen.

De auteur gaat dieper in op het veranderen van culturen en het starten van nieuwe cultuurstromingen. Vaak vormen technische vernieuwingen, economische factoren of religieuze elementen een verklaring hiervoor.

Meestal wordt aangenomen dat het prille begin van de Keltische cultuur schuilt in de Unetice-cultuur uit de Bronstijd. Unetice is genoemd naar een prehistorische begraafplaats nabij Praag. Deze site lag op het kruispunt van toen belangrijke handelswegen: tin werd uit Cornwall via deze regio naar het zuidoosten van Europa gebracht, barnsteen werd uit de Baltische regio getransporteerd.

Ook de Halstatt-cultuur is ontstaan vanuit een economische factor. De daar opgestarte zoutwinning lag aan de basis. Zout werd geëxporteerd naar verschillende afnemers en werd bevorderd door de gunstige ligging van Halstatt. Het Keltisch woord voor zout is *hal.* Halstatt was een typisch handels- en productiecentrum, maar bezat amper landbouw, wat elders wel het geval was. De handel zorgde voor een rijkere bovenlaag. In de vijfde eeuw v.C. verschoof het centrum van deze handel in meer westelijke richting naar de makkelijker toegankelijke mijnen van Dürnnberg-Hallein en deemsterde Halstatt geleidelijk weg. Opmerkelijk is dus eerder een noord-zuid-oriëntatie van de handelsstromen –en de opkomende Griekse beschaving speelde hier een belangrijke rol in- tegenover de meer oost-west oriëntatie uit de Bronstijd.

Vroeger werd een migratiemodel vaak naar voor geschoven om nieuwe cultuurstromingen te verklaren. Omdat er hiervoor weinig archeologische sporen zijn, zou dit model meer en meer worden verlaten. De enige migratie die overblijft is deze van de eerste landbouwers. Handelscontacten zullen een belangrijkere rol gespeeld hebben. Ook het onder dwang opleggen door een agressieve invasie is weinig waarschijnlijk. Het geleidelijk Keltiseren van een maatschappij wordt ook met de term *cumulative celticity* aangeduid.

De groeiende rijkdom van de zoutwinning in Halstatt deed dus een rijkere elite ontstaan. Hun graven werden met de meer algemene term prinsengraven aangeduid, alhoewel het hier niet noodzakelijk ging om aristocraten. Er wordt ook aangenomen dat er voor transporten over lange afstanden gebruik gemaakt werd van karren op vier wielen. Kelten perfectioneerden dit al langer bestaande voertuig door het smeden van een ijzeren band rond de houten wielen.

Het begin van de La Tène-cultuur valt samen met de bloei van Athene. Het dorp was gelegen in een vruchtbare landbouwstreek, men beheerst nu beter de ijzertechnologie. Nadat de nieuwe handelsroutes langs de westelijke Rhonevallei via de Griekse kolonies (o.a. Massilia) na 600 v.C. ook via de Brennerpas door de Alpen konden lopen, kwam La Tène te liggen aan een nieuwe belangrjjke handelsweg. De La Tène-cultuur was nog meer afgestemd op een krijgerscultus. Men kende het gebruik van tweewielige strijdwagens. Deze strijdlust kan te maken hebben met toenemende roof- en plundertochten die de Kelten snelle rijkdom brachten. Ze deden toen niks anders dan wat andere complexe landbouwsamenlevingen voor hen al hadden gedaan.

Oppida waren grotere nederzettingen –groter dan 15 ha- die vaak ommuurd waren. Deze werden niet terug gevonden in onze streken. De hoogteversterkingen van Kester en van de Kemmelberg worden wel als belangrijke plaatsen beschouwd, maar niet als echte oppida. Oppida waren vaak ook grotere productiecentra van aardewerk, van glasblazen en van het slaan van munten. Er werd ook heel wat aan landbouw gedaan. De typische Gallische muur dien rond een oppidum gebouwd werd bestond uit een stevig geraamte van houten palen met daartussen aarde en steen. Aan de buitenkant kwam er een muur van steen of hout, aan de binnenkant sloot een aarden wal aan tegen het palengeraamte. Het houtwerk was met nagels vastgemaakt. Ook op de Kemmelberg lag een heuvelfort met grachten, wallen en houten omheiningen. Er was een rijke bewoning, een grafheuvel en een belangrijke pottenbakkerscentrum. Er werd ook op een bescheiden schaal ijzererts gedolven

en zout gewonnen. Titelberg in de buurt van het drielandenpunt van Luxemburg-België-Frankrijk wordt beschouwd als het meest nabije oppidum met een plateau van ca 50 ha, omgeven door een Gallische muur –in verschillende fazen herbouwd, de laatste was bij de basis 40 tot 50 breed, 10 m hoog-. Er waren verder een aantal rechte straten en een uitgestrekte ambachtelijke zone met brons- en ijzerbewerkers. Titelberg was een belangrijk handelsknooppunt aan de Moezel in het gebied van de Trevieren. Het zou later uitgroeien tot een Romeinse hoofdplaats (vicus).

De Kelten kenden het gebruik van *cliënten* waarmee ze een stamhoofd –ook bv. een chief van een lokale clan- aan zich bonden die dan troepen moest leveren, of belastingen betalen, in ruil voor een wederdienst.

Typisch was ook het aanleggen van akkers in een dambordvormig patroon (ook soms raatakkers genoemd). Percelen van 30 tot 40 m breed werden afgebakend met een hek van twijgen en struiken om het vee buiten te houden. Later werd deze afbakening vervangen door aarden wallen (soms 1 m hoog). Vaak zijn deze *Celtic fields* enkel vanuit de lucht nog zichtbaar.

In de La Tène-periode werden ook slingerkogels gebakken uit klei. Deze werden met een slinger naar de vijand gegooid Ze komen geregeld voor op Belgische sites.

De eerste Keltische munten zouden dateren vanaf de derde eeuw v.C. en dienden mogelijk niet als een betaalmiddel. Ruilhandel bleef dominant. Ze konden dienen als een soort statussymbool. Aanvankelijk imiteerde men Griekse munten met op de keerzijde afbeeldingen van dieren. In de eerste eeuw v.C. begonnen de munten op die van Rome te gelijken.

Ook in de La Tène-periode werden zwaarden met de schede in het water gegooid (bv. Schelde), ze werden vaak geplooid omwille van rituele motieven.

Overal in Vlaanderen werden ook merkwaardige rechthoekige constructies teruggevonden, die steeds tenminste 15 op 15 m groot zijn. Vaak staan er een paar bomen en de vier hoeken wijzen dikwijls naar de vier windstreken. Men spreekt ook van *Viereckschanzen* of *enclosures.*

In het hoofdstuk over de Keltische goden, begint de auteur met te stellen dat er veel interpretaties hierrond zijn, naast toch weinig bronnen. Er zijn weinig afbeeldingen van goden –houten beeldjes zijn vergaan- en als er al teksten of inscripties zouden bestaan dateren die meestal uit de Gallo-Romeinse periode, toen dus de Keltische cultuur onder invloed stond van de Romeinse. Ook de teksten van de eerste Romeinse en Griekse historici zijn minder objectieve bronnen. Er waren wel de rituele gebruiken en de rituele monumenten waarvan er nog sporen zijn overgebleven. De Keltische druïden kenden –of wilden dit niet kennen- verder geen geschreven teksten zoals het christendom. De oudste verhalen uit de Britse eilanden dateren pas van rond de achtste eeuw na C. Ook hier kan de vraag gesteld worden of de authentieke Keltische verhalen niet beïnvloed zijn door de gedachtengang van de monniken die ze neerschreven.

Natuurelementen werden beschouwd als goden, en vaak stond de mens bij de Kelten op gelijke voet met de goden –de mensen waren er niet aan onderworpen-.

Ondanks al deze moeilijkheden waagt de auteur zich toch aan een oplijsting van Keltische goden. We geven hier een selectie van namen die ook in Gallië voorkwamen:

- Belenos. Zijn naam betekent zoveel als ‘de sterke’.
- Brighid/Brigantia. Zij wordt later vereenzelvigd met de H. Brigitta.
- Cernunnos. Wordt afgebeeld in gezelschap van een hert. Zijn naam is aangetroffen op een zuil van de Parisii-stam.

- Epona, wellicht de bekendste Keltische godin. Bijna altijd wordt ze met paarden geassocieerd. De paardencultus was bij de Kelten heel belangrijk.
- Esus, die bij de Parisii werd afgebeeld als een houthakker die met een snoeimes de bladeren van een boom verwijdert.
- Lug, die als de belangrijkste godheid werd aanzien.
- Ivérix. Zijn naam staat ingebeiteld op een menhir afkomstig van de Belgisch-Franse grens. Hij wordt afgebeeld met een slang.
- Matrones/Matronae, de drie moedergodinnen. Drie was een bijzonder getal voor de Kelten.
- Succelos, afgebeeld als een rijpere man met baard.
- Tarannis, vaak afgebeeld met een wiel, het symbool van de hemel en bliksem.
- Toutatis, volgens Caesar de god van het volk, en die het meest door de Kelten vereerd werd. Mensen die aan hem geofferd werden, kregen volgens Latijnse teksten, de dood door verdrinking.
- Arduenna, die haar naam aan de Ardennen-regio zou geven. Haar naam komt voor bij Caesar en bij Keltisch-Romeinse inscripties. Er is een beeltenis van haar teruggevonden, zittende op een everzwijn. Volgens de meeste taalkundigen zou haar naam verwijzen naar *ard(u)* en *enna* (=die in de hoogte woont).

In Keltisch erfgoed wordt tenslotte nog ingegaan op welke invloed de Ierse Kelten zouden hebben op de kerstening van de Westerse wereld. Ze waren zelf nooit veroverd geweest door de Romeinen Ze kwamen al vanaf de 4de eeuw na C. in contact met het christendom en namen het verbazingwekkend vrij vlug over. Er ontstond een wat geïsoleerd christendom dat aangepast was aan de zeden en gewoonten van de plaatselijke Kelten. Er werden ook overal kloosters opgericht met aan het hoofd abten die het voor het zeggen hadden. Ondertussen was er in het door de Romeinen bezette gebied ook al een zekere kerstening, dat een zekere terugval kende door de inval van de Germanen. Ierse monniken trokken eerst naar Wales, Schotland en Engeland en bekeerden er de plaatselijke bevolking (o.a. Columba, zesde eeuw na C.). Tegen het einde van de zesde eeuw na C. doken Ierse missionarissen ook op in West-Europa. Tijdens de Merovingische periode werd de kerk in onze gewesten gedeeltelijk op de Ierse leest geschoeid, met regio's die afhingen van een abdij en dus uitsluitend in bisdommen waren georganiseerd.